

Miljøansvarlighed

-vaner, bevidsthed og strukturelle betingelser

Photo © SteavieLea

Udarbejdet af Jonna Pedersen
10. semester IG4, 2010.

Titel: Miljøansvarlighed

- vaner bevidsthed og strukturelle betingelser

Tema:

Miljøansvarlig handling for det enkelte individ

Projekt periode:

Vinter 2010

Studerende:

Jonna Pedersen

Vejleder:

Søren Kerndrup

Oplagsantal: 5

Sideantal: 95

Bilagsantal: 0

Afsluttet den:

04-03-2010

Kilder forsidebilleder:

Farvebilleder: Eget arkiv

Sort hvid foto:

http://th00.deviantart.net/fs7/300W/i/2005/165/1/b/Like_father_like_son_by_celticdreams.jpg

Synopsis

Denne undersøgelse omhandler, hvad der kan have betydning for, om det enkelte individ agerer miljøansvarligt eller ej. Interessen for undersøgelsen er udsprunget, af blandt andet det fokus der de senere år har været på såvel den politiske som forskningsmæssige scene om behovet for en øget inddragelse af private borgere i en højere grad af miljøansvarlig adfærd. Hvad er det der betinger miljøansvarlig handling og hvilke elementer er afgørende for, om det enkelte individ prioriterer dette fremfor andre handlinger?

Med udgangspunkt i undersøgelsens teoretiske begreber kombineret med interviews findes en tendens til, at den tidlige socialisering og prægning af individet er den væsentligste faktor for individets handlinger og efterfølgende evne til via reflektion at foretage adfærdsændringer. Behovet og mulighederne for at ændre handling kan knyttes til strukturelle påvirkninger, såsom information, konventioner og relationer og udsigterne til, via en adfærdsændring, at erhverve såkaldt kapital, der kan betragtes som ressourcer. Vanemæssig handling knytter sig i denne undersøgelse til begreberne habitus og praktisk bevidsthed. Ifølge teorien er individets habitus og praktiske bevidsthed dynamiske begreber, der kan omformes ved fornyet strukturel påvirkning. Dette er dog forbundet med en træghed, hvilket også afspejles via analysen. Denne træghed har den implikation, at grundlaget for handling bedst dannes i individets tidlige socialisering.

Forord

Til forskel fra tidligere undersøgelser, hvor jeg har beskæftiget mig med at analysere sammenhænge hos en fremmed kultur har jeg med denne opgave befundet jeg mig i en ny situation. I dette tilfælde har jeg som undersøger, efter min egen mening, ikke kunnet separere mig fra det undersøgte terræn. Jeg synes det har været en udfordring, men også interessant at befinde mig i dilemmaet om, hvornår jeg skal forsøge at træde et skridt tilbage og udelukkende koncentrere blikket på min faglighed og hvornår jeg allerhelst har skullet bruge mig selv, herunder min ikke-faglige viden men dét, at jeg selv er et individ tilsvarende de individer, der har bidraget til undersøgelsens empiriske del. Jeg er ikke i tvivl om, at det kan give nogle fordele, at jeg selv er en del af det undersøgte felt, men jeg er ligeledes bevidst om, at det kan medføre noget forudindtagethed og nogle blinde pletter, som jeg er nødt til løbende at forsøge at gøre mig klart. Jeg har flere gange i processen tænkt, at det synes nemmere at undersøge en fremmed kultur, da mange rutiner og indarbejdede vaner og "skævheder" hos det fremmede stikker mere ud, mens der er en tendens til, at kendte taget-for-givet handlinger og holdninger nemmere passerer uset fordi det undrende blik. Ikke desto mindre husker jeg i mine undersøgelser af det fremmede, hvordan jeg her fandt det særdeles udfordrende at opfange de uskrevne og implicite regelsæt. Så i denne forbindelse synes konklusionen om, at vi som undersøgere af verden, om den så er os tilsyneladende kendt eller ukendt, skal holde os for øje, at der er elementer af undersøgelsen, der er sværere at få hold på end andre elementer og at det ikke nødvendigvis er de elementer, der stikker os mest i øjnene, der er de mest relevante at tage fat i, men at vi skal være opmærksomme på at holde os vågne og undrende, også selv om tingene bliver velkendte.

Aalborg d. 4/02-2010

Jonna Pedersen

"I want him to *want* to do things
but I realize
it's going to be something
that we have to *teach* him"

(Watzlawick et al., 1974:62)

1. Indledende afsnit	7
1.1. Problemformulering:	12
1.2. Begrebet miljøansvarlighed.....	12
2. Metodologi	13
2.1. Undersøgelsesdesign	15
Dybdeinterviews.....	17
Respondentudvælgelse	18
Empiriske observationer	21
Praktiske erfaringer med interviews	22
3 Videnskabsteoretiske refleksioner	25
4. Anvendelse af teoretiske perspektiver.....	31
Giddens om handling, individer og miljø.....	33
Giddens strukturationsteori	34
Teoretiske perspektiver af Bourdieu.....	36
Bourdieu betragter kampen om kapital som et af de centrale omdrejningspunktet for de handlinger, der sker i det sociale liv ¹¹¹	42
5. Analyse.....	60
Felter for handling	62
Årsager for handling: Sanne	67
6 Litteraturliste	87

1. Indledende afsnit

Siden slutningen af 1980'erne har aktører i den offentlige miljødebat tillagt det enkelte menneske et medansvar for diverse miljøproblemer. Ekspertter og myndigheder er i stigende grad begyndt at betragte miljøproblemer som en grundlæggende hæmsko for samfunds udvikling og globale sameksistenser (Halkier, 1999; OECD, 2002). I forskningsmæssige og politiske miljøer har man efterhånden erkendt, at myndighederne ikke kan klare problemerne alene, men at det desuden er vigtigt at involvere befolkningen (Læssøe 2000; UM 2006; Wenøe, 2003). Ansvarsplaceringen hos den enkelte forbruger begrundes med, at forbrugernes anskaffelse, brug og bortskaffelse af varer og tjenester forurener og, at de er ansvarlige for et overforbrug af ressourcer, der knytter sig til den relativ høje materielle levestandard for forbrugerne i visse dele af verden. Den private forbruger i denne del af verden, er i stigende grad med til at forårsage miljøproblemer via dette høje forbrug. I denne forbindelse er der opstået et øget fokus på nødvendigheden af, at private borgere skal involveres i mere miljøvenligt forbrug, hvis målsætningerne om at arbejde for større miljømæssig bæredygtighed skal opnåes (Halkier, 1999; Thøgersen, 2007). Hermed kobles overforbrug af ressourcer og tjenester til ubæredygtig udvikling og samtidig lægges vægt på, at forbrugerne spiller en rolle for muligheden for en øget bæredygtighed i forbindelse med ressourceforvaltning.

I perioden fra 1980'erne og op gennem 1990'erne var der i internationale traktater og protokoller et stigende fokus på vigtigheden af koblingen mellem bæredygtig udvikling og sociale og miljømæssige anliggender. Men det var navnlig efter Brundtlandrapportens fremkomst i 1987, at eksperter og miljøregulerende myndigheder mv. begyndte at tillægge alle individer og kollektiver i samfundet et *direkte* medansvar for såvel miljøproblemer som løsninger på globalt niveau. Der er i stigende grad kommet øget fokus på borgernes medansvar og på nødvendigheden af at fokusere på, hvorledes man kan ændre systemer og strukturer i samfundet, herunder hos dets borgere, så den miljømæssige udvikling går i en mere generel bæredygtig retning. Her er der blandt andet tale om udviklingen i det private forbrug, der i den mere velhavende del af verden typisk er præget af overforbrug (Berkhout, et. al., 2003; Halkier, 1999). Til trods for at der har været fokus på nødvendigheden af at engagere befolkningen i mere bæredygtigt forbrug og valg af aktiviteter og services de sidste to årtier, er der stadig lang vej endnu og der ses en tendens til, at det private forbrug i husholdningerne generelt er steget, trods øgede teknologiske sparemuligheder til rådighed (Giddens, 2009; Læssøe, 2000; Læssøe, 2000b; OECD, 2002).

Blandt internationalt fremsatte strategier for bæredygtig udvikling kan nævnes *Agende 21*, der blev vedtaget på verdensstopmødet i Rio i 1992. Agenda 21 afspejler en global konsensus og en politisk forpligtigelse på højeste niveau til at arbejde for et globalt samarbejde om bæredygtig udvikling. I Agenda 21 peges der bl.a. på, at der er *behov for at fremme en involvering og bred deltagelse af offentligheden i bæredygtigt forbrug*, som et middel til en opfyldelse af Agenda 21 (iisd, 2009). Af nyere tiltag fra politisk side om at skabe fokus på forbrugernes rolle i forbindelse med miljøproblemer og løsninger heraf kan nævnes den danske regerings (The Danish Administration) kampagne ”Green responsibility”, der blev lanceret i 2005. Målet med denne kampagne var at styrke forbrugerens følelse af personligt ansvar for at begrænse miljømæssig indvirkning af forbrug på miljøet. Ligeledes internationale forhandlinger med sigte på at nedsætte den globale opvarmning har bl.a. sat fokus på betydningen af det private ressourceforbrug i de industrialiserede og mere velhavende lande (Giddens, 2009). Som eksempel kan nævnes kampagnen ”You Control Climate Change”, der blev lanceret af den Europæiske Union i 2007 (Thøgersen, 2007)

Behovet for en inddragelse af borgere i ressourcebesparende aktiviteter bakkes op af Læssøe (2000) der udtrykker det således:

”En bæredygtig udvikling forudsætter borgerinddragelse, fordi vi som borgere ikke står udenfor problemet”

(Læssøe, 2000:224)

Som det fremgår af ovenstående, er der på den forskningsmæssige og politiske scene kommet fokus på forbrugernes rolle i forbindelse med såvel bæredygtig udvikling som ubæredygtigt forbrug og der findes flere eksempler på, at såvel internationale, nationale og regionale miljø- og udviklingsstrategier fokuserer på vigtigheden af i stigende grad at fremme en øget bæredygtighed i borgernes forbrug og aktiviteter. Men hvordan harmonerer det fortsat øgede ressourceforbrug fra de private borgere med det fokus, der har været på behovet for at nedsætte den miljømæssige påvirkning fra privatforbruget, der har stået på de sidste to årtier? Der findes idag mange krav og opfordringer via medier og kampagner til, at den enkelte forbruger skal tage hensyn til miljøet i deres dagligdag (Halkier, 2001) og ligeledes stilles der krav til lokale myndigheder om at fremme bæredygtig udvikling gennem blandt andet inddragelse af borgere i ressourcebesparende aktiviteter og via adfærdsreguleringer (UM, 2006 ;iisd, 2009)

Men hvordan får man borgerne til at udvise miljøansvarlighed, og hvad er det, der motiverer til miljøansvarlig handling?

Som udvikler og planlægger med interesse for miljømæssige anliggender finder jeg det interessant, men også nødvendigt at blive klogere på hvilke elementer, der i folks hverdagsliv har betydning for, om de vælger at agere miljøansvarligt eller ej. Hvad er det, der motiverer og hvad findes der af strukturer og mekanismer, der henholdsvis hæmmer eller fremmer miljøansvarlig handling og hvad er det der har betydning for om individer agerer miljøansvarligt? Spørgsmål, der ikke umiddelbart medfølger svar på i diverse anbefalinger fra politisk side om, at adfærds- og forbrugssændringer er væsentlige, hvis diverse målsætninger og krav om en mere miljøvenlig og bæredygtig udvikling skal opfyldes. Eksempelvis gøres der i Agenda 21 opmærksom på, at et vigtigt middel til en bæredygtig udvikling er at finde nye måder at forbruge på og herigennem minimere de forbrugsrelaterede belastninger af miljøet og samtidig opnå forbedrede livsstandarde via livsstilsændringer som fx. ændrede forbrugsmønstre (iisd, 2009) men hvad er det der skal til for at folk vælger at ændre livsstil og forbrugsmønstre i mere bæredygtig retning og hvad er det der afgør om miljøbevidsthed rækker udover det retoriske plan i folks dagligdag? Hvorfor er bred miljøansvarlig handling ikke normen, og hvad er det, der har indflydelse på om folk vælger at ændre adfærd for at agere miljøansvarligt? Der er mange forskellige spørgsmål der melder sig i forbindelse med denne problemstilling.

Thøgersen (2007) peger på, at normer er fælles meninger om, hvordan vi bør agere og disse gennemtrumfes enten via truslen om sanktioner eller med udsigt til belønning. Ifølge Thøgersen (2007) er det bredt accepteret i psykologisk norm- forskning, at personlige normer defineres som individets forventninger til én selv i forhold til en specifik handling i en bestemt situation, der opleves som en følelse af moralsk forpligtigelse. Ligeledes peger han på, at individer kan forventes at følge subjektive sociale normer på grund af det reelle eller forestillede sociale pres mens det kan forventes at de overholder personlige normer på grund af personlige moralske holdninger. I forhold til miljøansvarlig handling findes der en klar tendens til, at det afgørende for om individer handler miljøansvarligt, primært er et spørgsmål om personlige normer knyttet til moralske aspekter. Undersøgelser tyder på, at mere overfladiske normer har en ringe indflydelse på, om et individ vælger at agere miljøansvarligt, mens normer som er grundigt og bredt forankret i individets kognitive struktur via refleksion over adfærdens konsekvenser og relationen til personens egne mål og ønsker har en væsentlig indflydelse på graden af miljøansvarlighed, der udvises (Thøgersen, 2007).

Ifølge Giddens (2009) spiller vanens magt i form af praktisk bevidsthed en væsentlig rolle i forbindelse med den træghed, der ofte kan identificeres i forbindelse med indarbejdelse af nye måder at handle på, herunder i forbindelse med miljøansvarlige handlinger og aktiviteter. Ifølge Giddens (2009) og Bourdieu (1997) er vanen en væsentlig spiller i forhold til ændring af adfærd, da denne er forankret i kroppen, hvormed det kræver gentagne bevidste handlinger at ændre en allerede indarbejdet vane. Hermed tyder det på, at såvel viden, vaner, refleksivitet, motivation og vilje er afgørende faktorer hos individet i forbindelse med ændring af handlingsmønstre.

Miljødebatter og en øget bevidsthed om miljømæssige anliggender er i følge bl.a. Halkier (1999) og Berkhout (2003) blevet en del af dagligdagen hos et bredt udsnit af befolkningen, der kontinuerligt bombarderes med klima og miljøproblematiske forhold fra medierne. Men spørgsmålet er, hvorledes denne oplysning og bevidstgørelse om miljøanliggender påvirker borgerne i holdning og handling. Er den givne information og heraf opnåede viden og/eller bevidsthed tilstrækkelig til at det enkelte individ motiveres til gentagne bevidste uvante handlinger? Thøgersen peger på, at de tidligere nævnte typer af kampagner ligefrem kan have en effekt modsat den ønskede. Han peger på at det, for at disse kampagner ikke giver bagslag, er ganske væsentligt, at man i designet af dem gør sig klart hvordan normer dannes og hvorledes normer generelt påvirker adfærd, da formålet med disse kampagner er at arbejde for at gøre miljøansvarlig handling til normen (Thøgersen, 2007).

Læssøe (2000) fremhæver, at kampagner om affaldssortering eller spareråd til den enkelte borger på lokalt plan ikke er tilstrækkeligt for at opnå en bæredygtig udvikling i det senmoderne samfund. Derimod peger han på, at det er nødvendigt i højere grad at fokusere på, hvordan bæredygtigt forbrug passes ind i den livsstil, som findes *attraktiv* for det moderne menneske, hvor nye muligheder for selv-realisering og bekræftelse er en nødvendig del af tilværelsen. Læssøe (2000) fremhæver, at jagten på disse nødvendigheder ofte medfører et øget materielt forbrug i det moderne samfund, hvilket er en væsentlig faktor for ubæredygtigt forbrug. Den dynamik, der ligger i det senmoderne menneskes behov for selvrealisering og selvbekræftelse kan ikke stoppes af kampagner om afkast men derimod, er det nødvendigt med strategisk nytænkning, hvor man arbejder med de kræfter, der ligger i denne dynamik. Ellers risikeres et voldsomt bagslag (Læssøe, 2000). Risikoen for bagslag ved forbud og restriktioner bakkes op af Watzlawick et. al. (1974) der ligeledes peger på vigtigheden af borgernes frie vilje og at forbud og restriktive tiltag ofte fremmer en uønsket aktivitet.

Ligeledes Giddens (2009) peger på den store udfordring, der ligger i at gennemføre ressourcebesparelser og opnå et bæredygtigt forbrug i det senmoderne samfund, hvor de enkelte individer i vid udstrækning er orienteret mod hvorledes disse bedst lever det gode liv og realiserer sig selv. Ifølge Giddens (2009) er et bredt udsnit i befolkningen enige i, at man bør passe på miljøet. Ikke desto mindre viser undersøgelser, at denne holdning ofte ikke kommer til udtryk via miljøansvarlige handlinger.

Giddens (2009) udtrykker det blandt andet således:

”Hvorfor er der overhovedet nogen, der i så meget som bare een dag mere, fortsætter med at køre i en firhjulstrækker.....for disse bilister må være bevidste om, at de bidrager til en krise af omfattende proportioner, der relaterer sig til verdens klimaproblemer?”

(Giddens, 2009:1. Oversat fra engelsk)

Dette citat af Giddens henviser til det uforståelige og alligevel faktuelle ved, at folk foretager uhensigtsmæssige handlinger på trods af viden om handlingens skadelige virkning. Et eksempel som dette Giddens (2009) henviser til med kørsel i firhjulstrækkere indikerer, at miljøvenlige forbrugsvalg eller forbrugsvalg i det hele taget må være betinget af mere eller andet end information og viden. Giddens peger på at majoriteten af individer ikke gør noget som helst for at ændre deres forbrugsvaner i en mere miljøvenlig retning til trods for, at selv samme vaner er en betydelig kilde til eksempelvis den globale opvarmning (Giddens, 2009). Halkier (1999) gør ligeledes opmærksom på, at hvorvidt det enkelte individ vælger at omsætte sin viden om miljøanliggender og ønske om at agere miljøansvarligt til praksis, er en kompleks proces, der afhænger af såvel den enkeltes hverdagsliv som af hvilke andre aktører, der af det enkelte individ opfattes som ansvarlige på området. Disse perspektiver kan relateres til perspektiverne fra Læssøe (2000) om, at selv om det enkelte individ har en bevidsthed og viden om miljøanliggender og som udgangspunkt ønsker at tage hensyn til miljøet, så er det væsentligt for, om denne viden omsættes i praksis, at det kan passes ind i det senmoderne menneskes hverdagsliv med alt hvad det indeholder af behov og ønsker for selvrealisering og selvbekræftelse. Giddens udtrykker problematikken om at passe miljøhensyn ind i det senmoderne hverdagsliv således:

”...og i mellemtiden er der et liv der skal leves, med alle dets glæder og pres”

(Giddens, 2009:2)

Men hvad er det, der er afgørende for, om folk vælger at agere miljøansvarligt i det moderne hverdagsliv? Et spørgsmål jeg håber at kunne blive klogere på via denne undersøgelse, hvor jeg søger at finde svar på følgende problemformulering:

1.1.Problemformulering:

”Hvad har betydning for om miljøansvarlighed opstår hos det enkelte individ og efterfølgende føres ud i praksis?”

1.2.Begrebet miljøansvarlighed

Nedenstående følger en forklaring og beskrivelse af hvorledes begrebet *miljøansvarlighed*, der er et helt centralt begreb i undersøgelsen. Jeg finder det vigtigt at klargøre hvilken betydning, der for mig, ligger i anvendelsen af dette begreb. I en stor del af den anvendte litteratur anvendes *miljøvenlighed* og *miljøhensyn* som begreber for forbrugernes hensyntagen til miljø i deres valg af produkter og services. Jeg vælger i stedet i det fortløbende primært at anvende begrebet miljøansvar/lig/hed i forhold til handlinger, der knytter sig til bestræbelser på at agere miljøvenligt efter bedste overbevisning. Begrebet miljøansvar/lig/hed anvendes på baggrund af, at jeg ønsker at finde frem til, hvad det er, der får folk til at handle – eller *ikke-handle* på en måde, som disse ud fra den viden, de er i besiddelse af, selv vurderer som en hensyntagen i forhold til miljøet i deres hverdagsliv. Det er i denne forbindelse ansvar/ligheden kommer ind, da det er et spørgsmål om hvorvidt det enkelte individ vælger at tage et ansvar for deres handlinger i forhold til miljøet eller ej og hvorfor. Hermed har jeg i min anvendelse af begrebet miljøansvarlighed fokus på individernes motiver/handlinger fremfor effekten af en given handling, som vurderes som miljøvenlig.

Blandt årsagerne til, at jeg har valgt denne indgangsvinkel med udgangspunkt i ansvarligheden er, at jeg synes, at det kan være vanskeligt at definere, hvornår noget er miljøvenligt eller ej. Det er heller ikke min hensigt med denne undersøgelse at vurdere graden af individers miljøvenlighed. Eksempelvis kan det være svært at vurdere, om det er miljøvenligt at fremme anvendelsen af palmeolie som drivmiddel til dieselmotorer. Flere peger på, at det er en miljømæssig fordel, da det nedsætter anvendelsen af fossile brændsler og hermed minimerer forbrændings-udledningen af CO₂ betragteligt. Derimod er der til gengæld ligeledes spørgsmålet om, hvilken betydning dette vil have

for den globale arealanvendelse, så som efterfølgende konsekvenser ved fældning af regnskovene for at øge de arealmæssige muligheder for palmedyrkning. Som et eksempel i tråd med dette peger Thøgersen (1995) på, at hvorvidt det er mest miljøvenligt at anvende en glødepære eller et lysstofrør afhænger af flere forskellige faktorer såsom; hvor lang tid ad gangen lyset er tændt; at der går mere energi til produktion og transport af lysstofrøret og at glødepærer giver et større varmebidrag til rumopvarmning end lysstofrøret. Ligeledes argumenterer Thøgersen (1995) for, at det i et bredere perspektiv end energiforbrug bør tages med i overvejelserne, at lysstofrøret indeholder tungmetaller.

Detter er blot et par eksempel på, hvorledes det kan være svært endegyldigt at vurdere om noget er miljøvenligt eller ej og, at det kan afhænge af det specifikke fokusområde for miljøhensynet. I denne undersøgelse er det primære kriterie til at vurdere om folk handler miljøansvarligt eller ej om disse udfra den viden, de er i besiddelse af og dermed ud fra bedste overbevisning, handler miljøvenligt eller ej. Hvad det så er, der kan ligge til grund for, om de vælger at agere miljøansvarligt eller ej anvender jeg teoretiske perspektiver til at finde mulige forklaringer på. At jeg i denne undersøgelse vælger ikke at have fokus på folks viden på miljøområdet men derimod på deres hensigter betyder ikke, at jeg ikke tillægger folks viden om miljømæssige sammenhænge en væsentlig betydning for at øge en generel større miljøvenlig handlen og det vil implicit også indgå som et element i analysen. Blot er dette ikke fokus for denne undersøgelse.

2. Metodologi

Min interesse for problemstillingen er et resultat af mange perspektiver fra såvel det faglige miljø jeg har befunder mig i gennem min uddannelse, ansættelsen i en nordjysk kommune i sommeren 2009 og erfaringer fra mit eget hverdagsliv. Med interesse i hvorledes vi på bedste vis tager hånd om en bæredygtig udvikling, hvor der tages såvel sociale, økonomiske og miljømæssige aspekter med i overvejelserne om hensynet, mener jeg, det er vigtigt at se nærmere på den enkelte forbrugers hverdagsliv og dennes valg af indkøb og aktiviteter. Fokus for denne undersøgelse er det miljømæssige aspekt i forhold til en mere bæredygtig udvikling men i kraft af min faglige indsigt ligger bevidstheden om koblingen mellem de sociale, økonomiske og miljømæssige aspekter implicit i baghovedet. Den praktiske betydning denne implicite bevidsthed har for denne undersøgelse er, at jeg i mine analyser ligeledes kobler min viden om betydningen af såvel social

som økonomisk bæredygtighed til min forståelse for individernes måder at agere på til trods for, at mit fokus i forhold til problemstillingen er miljømæssig ansvarlighed.

Via en tre måneders ansættelse i en nordjysk kommune i sommeren 2009 blev jeg opmærksom på, hvor mange krav og gode intentioner, der findes rundt omkring i forskellige kommuner til øget miljøansvarlighed og en øget borgerinddragelse i ressourcebesparende aktiviteter mv. Ligeledes blev jeg opmærksom på, at der i mange tilfælde ikke er ressourcer til en dybdeanalyse af, hvorledes eksempelvis borgerinddragende aktiviteter bør gribes an; hvilke områder der med fordel bør sættes ind i bestræbelserne på at få en ”grønnere” kommune; hvilke grupper man bør fokusere på i forhold til hvilke besparelser mv. og ja så er der afhængigheden af politikernes accept men det er et område denne opgave ikke rummer plads til. I denne forbindelse begyndte jeg for alvor at interessere mig for problemstillingen om hvad det er der er afgørende for om individer vælger at agere miljøansvarligt og hvad man som planlægger skal være særlig opmærksom på i de tilfælde, hvor man ønsker at påvirke adfærden hos individer til øget miljøansvarlig.

Sidst men ikke mindst har erfaringer fra mit eget hverdagsliv spillet en central rolle for denne undersøgelse. Som udgangspunkt begyndte jeg at observere mig selv og dele af min bekendtskabskreds i handlinger og tanker. Ved selvstudie blev jeg opmærksom på at miljøansvarlighed handler om mere end information og viden. Ligeledes blev jeg opmærksom på at megen handling er forbundet med vane og komfort og at adfærdsændringer tager tid og kræver vilje. Jeg rettede ligeledes min opmærksomhed på hvordan sociale relationer, normer og moral var aspekter af mulig indflydelse på, om jeg som individ valgte at agere miljøansvarligt eller ej. Jeg nåede hermed frem til, at mere information og viden til det danske folk ikke er det eneste, det drejer sig om for at få skabt en større grad af miljøansvarlighed hos de private forbrugere. Til gengæld begyndte jeg at interessere mig mere for hvorledes, man bryder gamle vaner, hvorledes miljøansvarlighed kan gøres til *normen* og hvad det er, der henholdsvis hæmmer eller fremmer individers valg om at agere miljøansvarligt eller ej.

2.1. Undersøgelsesdesign

Undersøgelsesdesignet for denne opgave er primært inspireret af kritisk realisme men ligeledes hermeneutisk og fænomenologisk videnskabsteori samt en abduktiv fremgangsmåde. I abduktionen veksles konstant mellem empirisk og teoretisk arbejde i en løbende proces, hvor de to elementer informerer hinanden i en søgen efter empirisk baseret og teoretisk informeret analytisk viden (Halkier, 2001). I denne undersøgelse har udvælgelsen af teoretisk inspirationskilder været præget af den abduktive tilgang. Mange af ideerne om behovet for og anvendeligheden af forskellige teoretiske analysebegreber har ændret sig, som undersøgelsen er skredet frem. Jeg har valgt primært at anvende teoretiske perspektiver af henholdsvis Anthony Giddens og Pierre Bourdieu, hvor Bourdieus begreber vil udgøre det væsentligste bidrag til analysen.

I den abduktive tilgang forandres ens viden og dermed ideerne til at analysere i takt med, at man har været i kontakt med flere respondenter. Dette sker i kraft af, at man hermed får et bredere indblik i disses tanker og hverdagshandlinger. Hermed må man revidere sine begreber og eventuelt kassere nogle af sine forestillinger og udvide nogle af de kategorier, man tidligere har forholdt sig til. For den kritiske realist handler kausalitet om egenskaber, strukturer og mekanismer, som kun kan identificeres via abduktion¹ og ved hjælp af abstrakte begreber og teorier. Her betragtes teorier som tolkningsrammer, idet det teoretiske sprog altid inkluderer en tolkning af den sociale virkelighed (Andersen, 2007; Halkier, 2001). Et synspunkt der blandt andet stemmer godt overens med Pierre Bourdieus perspektiver om at en opsplittning mellem teori og empiri er kunstig (Andersen, 2007; Wilken, 2006).

Rent metodisk har den kritiske realisme inspireret mig i mit undersøgelsesdesign ved, at jeg i mit fokus på *handlingen* ”miljøansvarlighed” har søgt efter underliggende *mekanismer* og *strukturer* af betydning for denne handling. Ligeledes har jeg fokuseret på hvilke underliggende mekanismer og strukturer, der kan ligge til grund for handlingen, *manglende miljøansvarlighed*. I den kritiske realisme er man optaget af, at identificere underliggende strukturer, der kan identificeres som mulige igangsættere, der kan resultere i en given hændelse (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). Fænomenologien samt hermeneutikken har metodisk overvejende inspireret mig i udførelsen og tolkningen af interviewene, mens disse tilgange på det reflektive niveau sammen med den kritiske realisme danner grundlag for undersøgelsens primære fortolknings- og forståelsesramme. En

¹ Det kritisk realistiske retroduktion kan sidestilles med og være svært at skille fra begrebet abduktion (Andersen, 2007). I denne opgave anvendes begrebet abduktion.

nærmere beskrivelse af den videnskabsteoretiske inspiration, der har præget undersøgelsen findes i kapitel 3 ”Videnskabsteoretiske refleksioner”.

Efter at have fundet interesse for problemstillingen og efter valget om at undersøge, hvad der har betydning for om miljøansvarlighed opstår og efterfølgende føres ud i praksis, begyndte overvejelserne om hvordan jeg bedst opnår indsigt på dette område i forhold til mit fokusområde på *handling, mekanismer og strukturer*. I første omgang faldt overvejelserne på at foretage en spørgeskemaundersøgelse, for at nå et repræsentativt udsnit af den danske befolkning i håbet om at få et overordnet indtryk af ”terrænet” der skulle undersøges og herigennem blive præsenteret for nogle holdnings- og tankemønstre blandt befolkningen. Denne skulle så suppleres med dybdegående interviews med et mindre udvalg af respondenter fra spørgeskemaundersøgelsen.

Efter litteraturstudie af fordele og ulemper ved spørgeskemaundersøgelser, netop i forbindelse med miljøholdninger og handlinger, blev jeg opmærksom på, at spørgeskemaundersøgelser på miljøområdet ofte er forbundet med forholdsvis stor usikkerhed. Dette skyldes bl.a., at der er en tendens til, at respondenter udtrykker en større grad af miljøansvarlighed end den, der rent faktisk afspejler deres hverdag. Dette forklares med, at mange ønsker at fremstå mere miljøvenlige end deres handlinger reelt set afspejler. Samtidig peges der på, at begreber, der knytter sig til miljø, ofte opfattes meget forskelligt blandt forskellige individer (Thøgersen, 1999). Ligeledes forskere som Pierre Bourdieu har rettet en kritik til brugen af spørgeskemaundersøgelser i forbindelse med at afdække blandt andet attituder, holdninger og handlinger. Han peger i denne forbindelse på, muligheden for indbyggede biases i formuleringen af spørgsmålene og til spørgsmålet om hvorvidt, der er en flæles forståelse mellem undersøger og respondent i betydningen af spørgsmål og svar (Hussain, 2004).

Med dette i tankerne koblet med undersøgelsens begrænsede tidsramme valgte jeg, at spørgeskemaundersøgelsen ikke skulle udgøre en del af mit undersøgelsesdesign. Ikke mindst i lyset af, at jeg ikke mener en spørgeskema-undersøgelse ville kunne udgøre den primære empiri i denne undersøgelse og, at den ikke ville kunne give mig det fornødne indblik i individernes livsverden² og mulighed for at aflæse om eventuelle holdninger omsættes i praksis. Jeg valgte

² Livsverden defineres i Scott (2009) som ”et subjektivt indtryk af virkeligheden”

derimod at fokusere min empiri indsamling på en kvalitativ undersøgelse, der bestod af dybdeinterviews i kombination med observationer. Hermed ville jeg kunne anvende flere ressourcer på at interviewe flere personer og fokusere på dybdefortolkning af respondenternes³ udsagn og mine samtaler med samt observationer af disse. Hvordan observationer har bidraget (såvel positivt som negativt) til undersøgelsen og hvorledes disse er udført og anvendt beskrives senere under afsnittet ”empiriske observationer”.

Dybdeinterviews

Interviewene blev udført som semistrukturerede livsverdensinterview, der er kendetegnet ved et formål om at få indblik i de interviewedes livsverden og ud fra respondenternes beskrivelser at fortolke betydningen af de beskrevne fænomener. Denne type af interviews bidrager med detaljerede informationer og personlige beretninger fra respondenterne om, hvordan de selv oplever deres sociale verden og det fortalt med disses eget talesprog (Kvale, 2002). Netop indblikket i individernes måde at opfatte verden og disses virkelighed udgør et helt essentielt element i analysen og forståelsen af den sociale verden (Bourdieu og Wacquant, 1996).

Ifølge Halkier (2001) har produktionen af denne form for kvalitativ viden nogle metodiske implikationer, som man er nødt til at holde sig for øje, i kraft af, at denne selv udgør en del af undersøgelsen (Halkier, 2001). Blandt andet herfor peger Bourdieu & Wacquant (2007) på, at det, for at producere valid viden, er vigtigt at undersøgeren gør sig bevidst om sin egen baggrund. Dette skal gøres for at fremme muligheden for at frigøre sig fra indlejrede normer og holdninger, da disse kan virke hæmmende for en afdækning af skjulte sociale mekanismer. Undersøgeren må her tage højde for, at viden ikke kun er et *produkt* men ligeledes også en *aktivitet* på grund af det dynamiske element og undersøgerens egen rolle dels i indhentningen af data og dernæst i fremstillingen af resultater/viden. Det betyder at man som undersøger skal være opmærksom på eksplicit at reflektere over hvilke konsekvenser interaktionen mellem respondent og undersøger har for erkendelsen af respondentens erkendelser og over de slutninger man drager derudfra (Halkier, 2001).

³ Der kan argumenteres for at anvende andre begreber end ”respondenter” om de personer, der har givet mig indblik i deres livsverden via interview /samtale, som det ses hos bl.a. Kvale (2002) og Halkier (2001). Når respondent anvendes i denne opgave, er det primært et spørgsmål om vane og dernæst fordi jeg ikke har fordybet mig i, om der er et begreb, der er mere passende lige netop i denne sammenhæng.

I denne type af undersøgelse ved man ikke på forhånd hvordan dét, man undersøger, træder i karakter og erkendes i forskellige verdener. I takt med at man har været i kontakt med flere respondenter vil ens strategier og fokusområder typisk ændre sig i udførelsen af de åbne dybdeinterviews og til efterfølgende analyser. Dette sker typisk fordi, at undersøgerens egen viden og ideer ændrer sig i takt med kontakt til respondenter og indblik i disses livsverden, holdninger og opfattelser. Det er denne process, hvor man som undersøger opdager nye elementer via empirien, der kendetegner den abduktive forskningsstrategi (Halkier, 2001; Andersen, 2007).

Livsverdensinterview er præget af fortolkende interviewspørgsmål, der typisk er åbne og semi- eller u- strukturerede, hvor det primært er et emne, der følges men uden et manuskript eller fastlagte spørgsmål. Hermed opnår den interviewede bedst muligheden for at uddybe spørgsmål og der opstår friere rammer for, at den interviewede kan tage samtalen og det beskrevne i den retning, de ønsker og udtrykke deres perspektiver med egne ord (Halkier, 2001; Kvale, 2002; Scott, 2009). Metoden *semistrukturerede livsverdensinterview* læner sig op ad fænomenologien og hermeneutikken ved at give et indblik i individers subjektive virkeligheder, eller livsverdener (Scott, 2009). Ved dybdeinterviews af denne karakter er det væsentligt at være opmærksom på, ikke bare de manifesterede indhold af disse interviews, men ligeledes de koncepter og kategorier deltagerne vælger at inkludere i samtalen (Scott, 2009).

Ifølge Kvale (2002) er den grundlæggende genstand man forsøger at klarlægge og opnå viden om via det kvalitative interview ikke objektive data, der skal kvantificere men meningsfulde relationer, der skal fortolkes. Denne viden forsøges indhentet gennem samtaler med de personer, der forsøges forstået. Processen bliver hermed præget af dialog frem for respondentens besvarelse af fastlagte spørgsmål forberedt af en ekspert. I forbindelse med det kvalitative interview som metode findes der kun få standardregler og almene metodologiske konventioner og denne empiriske metode lægger op til, at mange metodologiske beslutninger foretages på stedet under interviewet (Kvale, 2002).

Respondentudvælgelse

Spørgsmålet om hvordan og hvilken type af respondenter, jeg skulle udvælge til mine interviews og observationer har medført en del tanker. Udover at foretage interviews, ønskede jeg at kunne supplere mine samtaler med respondenterne med observationer, da observationer ofte kan bidrage med en høj grad af validitet, da det kan give et indblik i hvorledes folk reelt handler (Scott, 2009). Ifølge Thøgersen (1999) viser undersøgelser, at der i mange tilfælde viser sig en manglende

overensstemmelse mellem dét folk siger de gør og dét de så reelt gør. Med dette i tankerne begyndte mine overvejelser at kredse sig om, hvordan jeg som interviewer bedst opnår indblik i den virkelighed, jeg forsøger at indfange.

Ifølge Kvale (2002) er det væsentligt at gøre sig klart i hvilken grad respondenter kan bidrage med brugbar information om det, der skal undersøges. Eksempelvis peger han på, at respondenter i nogle tilfælde kan vælge at lyve, mens andre muligvis refererer en historie helt anderledes end andre respondenter ville have gjort. En påpegning der naturligvis har givet grund til tanker om hvorvidt, jeg kunne forvente at få tilstrækkelig viden og reel indsigt til at kunne frembringe et brugbart svar på undersøgelsens problemformulering. Da jeg netop er interesseret i at finde ud af, hvad det er, der ”rører sig” hos de enkelte individer, når de vælger at agere miljøansvarligt eller ej og fordi det handler om at blive klogere på individets måde at agere på, mener jeg, at de enkelte individers måde at udtrykke sig på i sig selv er en del af svaret og så håber jeg, at jeg som undersøger er i stand til at fortolke det udtrykte i forhold til undersøgelsens omdrejningspunkt.

For at øge mine muligheder for at sammenholde forskellige udsagn og for bedre at kunne vurdere sammenhængen mellem udsagn og reelle handlinger, har jeg valgt at udvælge respondenter til hvem, jeg allerede har en relation. Da jeg første gang stødte på denne tanke, blev den hurtigt efterfulgt af tanken ”Nej, dét må man nok ikke!” Jeg tænkte videre i mulige fordele og ulemper ved denne udvælgelsesstrategi og hver gang jeg forsøgte at koncentrere mig om en anden strategi, der ikke omhandlede folk i min bekendtskabs kreds, faldt tankerne typisk tilbage til ønsket om at udvælge bekendte som respondenter.

Jeg begyndte at nedskrive nogle af de fordele og ulemper jeg kunne komme på i så fald, jeg valgte bekendte som respondenter. Desuden gjorde jeg mig en del overvejelser om hvorvidt mit ønske bundede i en frygt for at møde de ”ukendte” respondenter men sluttede at det ikke var en frygt for dette, der gav mig lysten til at interviewe personer til hvem, jeg har en forhåndsrelation. Blandt de væsentligste fordele jeg kom frem til ved denne form for udvælgelse var, at jeg mener det kan være en fordel, at der som udgangspunkt er et tillidsforhold interviewer og respondent imellem. Et tillidsforhold jeg mener, der vil kunne give mig mulighed for at komme ”dybere” i mine spørgsmål. Derudover har jeg en forestilling om, at mange observationer vil være lettere at foretage og bringe i spil i samtalen uden at gøre respondenterne ubekvemme. I det hele taget forestiller jeg mig, at grænsen for hvornår respondenterne føler, jeg ”går tæt på” er længere væk fra udgangspunktet, end det ville være tilfældet med vilkårlige respondenter. Desuden mener jeg at observationer foretaget gennem tidligere interaktioner med respondenterne vil kunne bidrage positivt til undersøgelsen.

Ifølge Kvale (2002) er det mest almindeligt, at respondenter ikke vælges vilkårligt men ud fra bestemte kriterier, man finder passende til den undersøgelse, de skal bidrage til.

Blandt mulige ulemper ved bekendte som respondenter tænkte jeg først og fremmest på, hvordan jeg vil kunne håndtere at møde bekendte som undersøger af disses livsverden, holdninger og handlinger. Ville jeg formå at hvile i og udfylde denne rolle? Ville min for-forståelse for disse personers handling i forhold til miljøet kunne påvirke min undersøgelse og min spørgen på en negativ og begrænsende måde? Desuden gjorde jeg mig tanker om hvilken betydning, det vil have for mine bekendtes respons på mine spørgsmål, at vi har en relation. Vil disse ønske at skjule holdninger, handlinger, motiver mv. de måske ikke er særlig stolte over. Er sådanne bekendelser nemmere at komme med overfor en fremmed, som man med stor sandsynlighed ikke møder igen?

Efter flere overvejelser og i samarbejde med min vejleder, besluttede jeg mig til at interviewe tre par/familier, som jeg umiddelbart vurderer, er nogle, der er optaget af miljøanliggender. Årsagen til at jeg i første omgang vælger at interviewe personer, som jeg på forhånd vurderer, udviser en vis form for miljøansvarlighed er, at jeg gerne vil blive klogere på, hvad der igangsætter denne miljøansvarlighed og hvad, der motiverer dem til fortsat at agere miljøansvarligt og hvad det er for tilfælde, hvor de vælger at agere ikke-miljøansvarligt. Udover at interviewe disse tre par, har jeg valgt at supplere med interview af yderligere ét par. Dette par er udvalgt ud fra de kriterier, at jeg mener, de til dels er bevidste om visse miljøanliggender men ikke nødvendigvis handler i overensstemmelse med eventuel viden og til dels holdninger til miljø. Jeg valgte at inddrage denne type af respondent, da jeg efter udførelse af de tre første par fandt, at der var væsentlige elementer, jeg manglede at få yderligere kendskab til.

Det var min klare fornemmelse, at jeg for at have grundlag for at forstå, hvad der er afgørende for, om folk fører en miljøansvarlighed ud i praksis var nødt til at få kendskab til tilfælde, hvor viden og holdning ikke føres ud som miljøansvarlig praksis (jvf. Giddens citat om de uforklarlige ved folks kørsel i firhjulstrækkere). Inddragelsen af det fjerde respondentpar, var primært et spørgsmål om at blive klogere på, ikke bare hvad der får folk til at agere miljøansvarligt, men ligeledes hvad der får folk til at *undlade* at agere miljøansvarligt. Ligeledes, vurderede jeg, kunne disse interviews give et indblik i hvilke forhold, der gør sig gældende for at folk agerer miljøansvarligt på et andet niveau, end det var tilfældet med de tre første interviewpar. Hermed har der i den samlede empiriindsamling deltaget 8 respondenter. Dog har jeg i analysen valgt kun at anvende et udpluk af disse respondenter. Dette skyldes flere forhold, hvoraf det væsentligste er, at jeg ved gennemgang vurderede at der ville blive rigtig mange overlapinge, ud fra de teoretiske begreber jeg har valgt

som opgavens analyseramme. Desuden er de to første interviews fravalgt, da jeg mener, at jeg i disse ikke formåede at indfange bagvedliggende mekanismer for handlingerne. Graden af anvendelse for de forskellige interviews er udvalgt på baggrund af hvilke informationer jeg har vurderet, der giver det bedste indblik i hvilke strukturer og mekanismer der ligger bag forskellige handlinger. Dog har samtlige interviews medvirket til blandt andet undersøgelsens teoretiske søgning. De to først udførte interviews har i særdeleshed bidraget til metodiske tanker i forhold til fremgangsmåden for de efterfølgende interviews.

Empiriske observationer

Bourdieu peger på at det er væsentligt at supplere verbale data med observationer af det sociale liv for at bygge bro mellem de forskellige data og dermed fremme en forståelse af individernes handling, for at øge mulighederne for at opnå indsigt (Wilken, 2006). De empiriske observationer jeg har foretaget i forbindelse med denne undersøgelse af mine respondents hverdagsliv og livsverden er foretaget såvel inden udvælgelse af interviews samt i forbindelse med interviewsituationerne. Som udgangspunkt er respondenterne valgt på grundlag af samtaler med og observationer heraf, som jeg har gjort mig gennem flere år. Disse observationer har guidet mig i min respondentudvælgelse men i selve behandlingen af problemstillingen bestræber jeg mig på at lade min for-forståelse for disse respondenter træde mere i baggrunden end de har gjort i udvælgelsen. Dette gør jeg udfra ønsket om at betragte mine samtaler med respondenterne som én situation, hvor de interviewede har mulighed for at udtrykke deres livsverden med egne ord og udfra egne perspektiver (jvf. Kvale, 2002; Halkier, 2001). I denne sammenhæng kan man tale om, at jeg læner mig op ad fænomenologien og bestræber mig på at gå ind i samtalen med et åbent sind og lade de fænomener og kategorier respondenterne vælger at bringe på bane i samtalen træde frem. Ikke desto mindre mener jeg stadig, at jeg som undersøger ikke er fri af værdier og holdninger, hvormed jeg mener at min for-forståelse ikke kan adskilles fra min interaktion med mine respondenter eller min tilgang i spørgsmålene. Jeg er bevidst om at mine respondenter, i kraft af deres relation til mig, har et indblik i mine værdier og holdninger. Jeg vil mene, at de som udgangspunkt kender til den del af min for-forståelse, der knytter sig til et ønske om, at individer udviser miljøansvarlighed. Jeg er bevidst om, at denne forforståelse kan have den betydning for interviewene, at respondenterne muligvis er mere orienteret mod miljøansvarlighed, end det ville være tilfældet, hvis ikke de havde kendskab til mig som undersøger. Efter udførelsen af interviewene og i fortolkningsarbejdet vurderer jeg ligeledes, at jeg muligvis i højere grad har været præget af blinde pletter hos de af respondenterne, jeg deler flest synspunkter med. Dermed ikke sagt

at jeg ikke også mener, at jeg et langt stykke henad vejen har forholdt mig nøgternt til udsagnene. Ikke desto mindre kan jeg i retrospektiv se, at jeg ikke har formået at forholde mig tilsvarende kritisk hos de respondenter, jeg har delt flest værdier og holdninger med som de, hvor jeg ser mange forskelligartede værdier, holdninger og tilgange. Dog mener jeg stadig, at udvælgelsen af kendte respondenter har givet mig en form for viden, der stikker dybere, end det ville have været tilfældet ved ikke-kendte respondenter. Dels grundet mine flerårige observationer af disse.

Den del af observationerne, der primært har optaget mig i forbindelse med interviewene, har været at betragte ”scenen” hvor interviewet udspillede sig. Hvilke typer af forbrugsgoder ses, er der tændt mange lys rundt omkring. Hænger der vasketøj eller kører tørretumbleren. Hvilken temperatur står vaskemaskinen på, de steder hvor jeg naturligt kom forbi den. Hvordan er hjemmet dekoreret osv. Derudover har det spillet en væsentlig rolle, at jeg har haft en del år til at observere mine respondenter, da jeg i større eller mindre grad har været i kontakt med disse gennem flere år og har udveklset holdninger med disse ved forskellige lejligheder. Mange af disse observationer kom naturligt til at indgå som emner eller ledetråde gennem samtalerne. Disse forudgående observationer har udgjort en væsentlig del af de involverede observationer. Dog vil jeg knytte en kommentar til disse observationer. Efter en teoretisk bearbejdning af udtalelser og observationer har jeg fundet ud af, at ikke alt forholder sig som det umiddelbart synes.

I takt med at respondenterne og de informationer, de har givet mig, skulle præsenteres, begyndte jeg at blive opmærksom på observationer som jeg ikke umiddelbart havde betragtet som interessante. Observationer som jeg genkaldt mig og som jeg fandt interessant i det større billede og i forståelsen for disse menneskers hverdagsliv og livsverden. Det var måden hvorpå jeg blev budt indenfor til interviewene. Nærmere bestemt synes jeg efterfølgende, at jeg kan se en vis form for rød tråd i flere af respondenternes udsagn og deres måde at ”præsentere” sig selv på. Var det til kaffe- kagebord, til små delikate fingermadder eller blev jeg spurgt, om jeg ville have noget vand eller kaffe. Dette er observationer, der ligeledes har spillet en rolle i mit overordnede indtryk af respondenternes livsverden og deres måde at leve på.

Praktiske erfaringer med interviews

Efter at have påbegyndt interviewene vurderer jeg, at valget af interview eller samtale som empirisk metode står stærkt i denne undersøgelse i kombination med observationer. Det har vist sig, at det til tider kræver en vis progression i samtalen før dybereliggende tanker, følelser og holdninger træder frem og fordi, at samtalen giver mulighed for at få indblik i andre menneskers livsverden (Halkier, 1999; Scott, 2009). Desuden har jeg via mine interviews erkendt, at det er meget individuelt

hvordan folk såvel ”måler” som udtrykker deres egen miljøansvarlighed. Hermed bliver det en fordel at kunne spørge yderligere ind og hermed danne sig en forståelse af, hvad det er, der bliver udtrykt og hvad der ligger bag måden at udtrykke sig på for respondenterne (jvf. Thøgersen, 1999).

Efter endt udførelse af interviews har jeg erkendt, at det havde været optimalt at gennemføre pilot interviews. Kvale (2002) peger på, at pilot interviews kan medvirke til at give intervieweren selvtilid, hvilket vil medvirke til at skabe trygge og stimulerende interaktioner. Hermed mener jeg, at mine muligheder for at få informationer frem og for at forstå hvorledes, jeg skulle følge de forskellige ledetråde havde været bedre. Ligeledes ville der højst sandsynligt have været aspekter, jeg hurtigere havde fanget, end tilfældet var. Som udgangspunkt havde jeg eksempelvis forventet, at respondenterne ville tale mere eksplicit og reflekteret om identitet og selvforståelse end tilfældet var, mens jeg først i tredje interview indså, at motivationen til miljøansvarlighed måske i langt højere grad bundede i nogle meget subjektive oplevelser, som måske nok kan kobles til en identitetsdannelse, men som grundlæggende høj grad kan kobles til folks opvækst.

I fremstillingen af de empiriske data fandt jeg, at det var et komplicerende aspekt, at jeg havde interviewet bekendte. Tidligere har jeg været vant til i højere grad at kunne betragte mine respondenter som cases, som jeg i min analyse kunne forholde mig nøgternt til via en vis form for distancering fra disses personligheder. Derimod har jeg i dette tilfælde erfaret, at det for mig har krævet en del flere forberedende tanker at finde ud af hvordan og i hvilken grad, jeg kunne distancere mig fra de interviewede som personligheder. Jeg har valgt at præsentere de interviewede par med en overordnet fortælling, hvor jeg mener at disse personificeres, hvor jeg kombinerer overordnede observationer af individerne med informationer fra de udførte interviews. Ligeledes har det krævet en del tanker at forholde sig til hvorledes mine respondenter opfatter den måde jeg fortolker deres udsagn og handlinger på. Det korte af det lange i den forbindelse er, at jeg er nået frem til, at når jeg har sagt A må jeg også sige B. Desuden mener jeg, at det altid er væsentligt at respektere sine respondenter i fremstillingen og fortolkningen af disses udsagn. Jeg håber naturligvis at mine respondenter vil finde, at dette har været tilfældet i min fremstilling.

Valg og anvendelse af teori

Udvælgelsen af teoretiske analysebegreber til bearbejdelse af undersøgelsen, har været præget af den abduktive tilgang. Det har gennem projektet været en løbende proces, hvor ideer og tanker om anvendeligheden af og behovet for forskellige teoretiske perspektiver har været under kontinuerlig forandring (jvf. Halkier, 2001; Andersen, 2007). Der er flere forskellige elementer, der spiller ind for det endelige valg af Anthony Giddens og Pierre Bourdieus teoretiske perspektiver. Dels har jeg tidligere beskæftiget mig med disse teoretikers analysebegreber i forbindelse med et fokus på magtrelationers betydning for borgerdeltagelse i beslutningsprocesser. Herved havde jeg et forhåndskendskab til Giddens og Bourdieus måder at tænke socialt liv og handling. Jeg forestillede mig som udgangspunkt at jeg ville anvende disse teoretikere, dog i mindre udstrækning end tilfældet blev. Som udgangspunkt var det primært begreberne habitus og handlingskapacitet af henholdsvis Bourdieu og Giddens jeg forventede at bringe i spil. Som udgangspunkt forestillede jeg mig, at jeg primært ville anvende typologi teorier og teorier om anerkendelse og identitetsdannelse. Jeg kan ikke afvise at blandt andet teorier om anerkendelse og identitetsdannelse havde været kompatible med de valgte teoretikere og kunne have bredt det teoretiske perspektiv lidt ud. Dog havde denne proces for mig krævet en længere udbredelse end den jeg havde til rådighed.

Oprindeligt havde jeg forventet, at det var mere et spørgsmål om, at vi som individer, i vores valg af handling, sammenligner os med/ holder os op imod hinanden, hvormed jeg mente at kunne finde noget anvendeligt i typologi teorier. I stedet fandt jeg i højere og højere grad via mine interviews, at Bourdieus kapital- og feltbegreb passede bedre ind, da typologien virkede mindre dynamisk og fleksibel i dens anvendelse. Derimod mente jeg, at Bourdieus feltbegreb kunne anvendes i stedet for denne typologi til at forklare det samme og mere til, da den udover at forklare, i højere grad kan medvirke til at skabe en forståelse for typer af handlinger. Hvor typologien ex. af Henrik Dahl giver et redskab til at gruppere folk, mener jeg, at Bourdieus feltbegreb i langt højere grad fungerer som et værksøj til at betragte grupperinger som noget flydende og dynamisk, ikke statisk.

Ligeledes Giddens begreb om den refleksive og praktiske bevidsthed vurderede jeg, i takt med at min fortolkning af interviewene skred frem, kunne spille en væsentlig rolle i forståelsen af, hvad der er med til at forme menneskers handling og eventuelle handlingsændringer. I forbindelse med min søgen efter mekanismer af betydning for, om en handling igangsættes eller ej, vil det primært være begreberne *praktisk* samt *refleksiv bevidsthed* fra Giddens strukturationsteori og Bourdieus perspektiver om ønsket om at akkumulere kapital.. I forhold til identificering af strukturer læner analysen sig primært op ad de teoretiske begreber *strukturelle betingelser* og *habitus*.

3 Videnskabsteoretiske refleksioner

Ifølge Roy Bhasker⁴ kan videnskabsteorien betragtes som en form for støttepædagog for videnskaben (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). En karakteristik der stemmer godt overens med den måde, hvorpå jeg selv oplever, at have anvendt de valgte videnskabsteoretiske positioner *kritisk realisme*, *fænomenologi* og *hermeneutik* gennem de forskellige faser i fremstillingen af denne opgave.

Når jeg i det efterfølgende udtrykker at jeg er *inspireret* af en kritisk realistisk, fænomenologisk og hermeneutisk tilgang betyder det, at undersøgelsen ikke følger nogle af disse videnskabsteoretiske tilgange stringent. Derimod lader jeg mig inspirere af de forskellige tilgange på forskellige stadier i bearbejdningen af problemstillingen. I det efterfølgende vil jeg gøre rede for, hvordan de forskellige videnskabsteoretiske tilgange er anvendt gennem projektet. Denne redegørelse skal dog ikke betragtes som endegyldig, da inspirationen fra de forskellige tilgange ikke nødvendigvis kan ekspliciteres fyldestgørende. Nedenstående afsnit skal derfor betragtes som en overordnet beskrivelse af, hvad det er, der ved de nævnte tilgange inspirerer mig i min proces; hvad jeg betragter som styrkerne ved tilgangene og i hvilke dele af undersøgelsen jeg, på det bevidste plan, primært har ladet mig inspirere af de forskelligartede tilgange. Ligeledes gøres opmærksom på nogle af de elementer, der adskiller disse tilgange fra visse andre videnskabsteoretiske tilgange.

Der er en tendens til, at videnskabsteori i videnskabeligt arbejde reduceres til metode i form af tekniske løsninger og at disse overskygger eller ligefrem neutraliserer videnskabsteoretiske refleksioner i bred forstand (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). Videnskabsteoretisk har jeg ladet mig inspirere såvel metodisk som på et bredere refleksivt niveau i min undersøgelse. Når jeg i forhold til min metodiske fremgangsmåde henviser til den kritiske realisme, fænomenologien eller hermeneutikken, er det vel vidende, at der er tale om videnskabsteoretisk inspireret metode og ikke videnskabsteoretiske refleksioner. Ikke desto mindre har jeg fundet, at aspekter af de nævnte videnskabsteoretiske retninger har kunnet hjælpe mig til at holde en bevidsthed om, hvordan jeg metodisk skrider til værks i mit undersøgelsesdesign. Hermed synes det mere systematisk, end hvis jeg ikke anvendte en videnskabsinspireret metode og navnlig i denne forbindelse, har jeg betragtet videnskabsteorien som støttepædagog for undersøgelsen (jvf. Buch-hansen og Nielsen, 2005). Da dette afsnit skal handle om den videnskabsteoretiske orientering, der præger refleksionerne for denne undersøgelse, skal der ikke nævnes mere om det metodiske aspekt, der knytter sig til det

⁴ Grundlægger af den kritiske realisme (Andersen, 2007; Buch-Hansen og Nielsen, 2005).

praktiske i videnskaben, mens videnskabsteoretiske refleksioner handler om mulighedsbetingelserne for frembringelse af videnskabelig viden (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). Den videnskabsteoretisk inspirerede metodiske fremgang er allerede beskrevet særskilt i kapitel 2 ”Metodologi”.

Kritisk realistisk orientering

Karakteristisk for den kritisk realistiske analyse er, at den er præget af en fortolkende tilgang kombineret med et samfunds- og ideologikritisk udgangspunkt. Her opfattes videnskaben som ikke værdifrit og forskerens verdensanskuelse og dennes kendskab til begreber, teorier og egne erfaringer som en del af dennes fortolkningsramme for undersøgelsen (Hansen og Simonsen, 2004). Et væsentligt omdrejningspunkt i den kritiske realisme er, at erkendelse af et fænomen ikke kan adskilles fra den samfundsmæssige kontekst, hvori det undersøgte fænomen, der i dette tilfælde er *miljøansvarlig adfærd*, er placeret (Halkier, 2001).

Det *realistiske* aspekt i den kritiske realisme knytter sig overordnet til den ontologiske opfattelse, at virkeligheden eksisterer uafhængigt af menneskets opfattelse af den. Dog findes der blandt realister mange forskellige bud på *hvad* det er, der eksisterer uanset vores forestilling om det. Kritiske realister er grundlæggende kritiske overfor centrale epistemologiske forståelser, hvor videnskabernes *objektivitet*, *deduktion* og *forudsigelser* tillægges stor værdi, hvilket blandt andet er gældende for empirisme. Ligeledes forholder man sig i den kritiske realisme kritiske til den postmodernistiske og konstruktivistiske videnskabsteoretiske tilgang, der blandt andet er præget af *fornuftskritik* og hvor den sociale verden ses som *fragmenteret* og *historieløs* (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). Der findes flere forskellige måder at inddele og definere forskellige typer af teorier på, hvor det i den kritiske realisme typisk er *teorien om begrebsliggørelse*, der er den primære. Indenfor denne type af teori forsøger forskeren at begrebsliggøre såvel hændelser som mekanismer og interne relationer (Andersen, 2007). Denne begrebsliggørelse indebærer abstraktion, dvs. ”at rendyrke visse grundlæggende egenskaber ved at se bort fra mere konkrete og specifikke variationer” (Andersen, 2007).

I den kritiske realisme udgøres virkeligheden af såvel diskursive som ikke-diskursive forhold og man søger i den kritiske realisme at komme bagom diskurserne (Buch-Hansen og Nielsen, 2005) hvilket også gør sig gældende i den fortolkende hermeneutiske tilgang (Kaspersen, 2001). Den kritiske realisme er præget af, at der skelnes mellem *virkeligheden* og vores *viden om den*. De

kritiske realister er enige med postmodernisterne i, at fremtiden er åben men har en mindre radikal forestilling om fremtidens åbenhed end postmodernisterne har (Buch-Hansen og Nielsen, 2005). Dette blik på fremtiden som forholdsvis åben men betinget af blandt andet historien, vurderer jeg, stemmer godt overens med de til undersøgelsen valgte praksis-teoretikere *Pierre Bourdieu* og *Anthony Giddens* orienteringer samt min egen forståelse af fremtidens åbenhed og individets handlemuligheder. De to nævnte teoretikere lægger begge vægt på, at mennesket har mulighed for at foretage uforudsete eller uvante aktiviteter, men at disse individer er påvirket af en historie og, at adfærdsændrende eller forandrende aktiviteter er betinget af individers rådighed over forskellige ressourcer⁵.

Bhaskar hævdede, at det som positivister betegnede som *love* måtte forstås som en beskrivelse af tendenser (Andersen, 2007). Den kritiske realisme forholder sig kritisk til den fortolkende sociologiske tendens til at reducere samfundslivet helt til samfundsniveau, hvorved den ignorerer materiel forandring, og hvad der sker med mennesket uanset hvordan disse *forstår* det, der sker. I den kritiske realisme betragtes virkeligheden som både ”objektiv” og ”subjektiv” (Andersen, 2007).

Kritiske realisme i praksis

Det følgende er en beskrivelse af hvordan den kritisk realistiske videnskabsteori kan kobles til såvel ontologiske, epistemologiske og teoretiske refleksioner i denne opgave. Valget om at inddrage den kritiske realistiske metateori som inspiration hænger sammen med, at denne tilgang til videnskaben stemmer godt overens med navnligt mine ontologiske standpunkter men ligeledes stemmer mine epistemologiske standpunkter godt overens med blandt andet den kritiske realisme.

I forhold til det teoretiske synspunkt i forhold til objektivismen og subjektivis, kan man se en forskel i måden hvorpå man arbejder med objektivismen og subjektivismen i kritisk realisme og hos teoretikerne Giddens og Bourdieu, som forsøger at overskride dualismen mellem objektivismen og subjektivismen (Andersen, 2007). Den måde der arbejdes med denne modstilling på i projektet er, at den kritiske realisme ontologi præger mange af de overordnede refleksioner, mens jeg i den specifikke analyse og til besvarelse af problemformuleringen anvender Giddens og Bourdieus analysebegreber, hvormed forholdet mellem objektivismen og subjektivismen i undersøgelsens analyse relaterer sig til disse teoretikeres bud på disse forhold.

⁵ Hos Bourdieu er mulighederne for adfærdsændrende handlinger primært knyttet til begrebet *Kapital* mens det hos Giddens primært knyttes til begrebet *Handlingskapacitet* (Kaspersen, 2001; Wilken, 2006).

Blandt grundene til at jeg lader mig inspirere af den kritiske realisme, er dennes fokus på begrebsliggørelse, da jeg netop mener, at det er nødvendigt at forsøge at se bag om de faktuelle og specifikke handlinger og dermed forsøge at indfange grundlæggende egenskaber. Abduktionen knytter sig netop til at begrebsliggøre (Andersen, 2007). Ligeledes Giddens arbejder med begrebsliggørelse af menneskets gøre og laden, reproduction og produktion af det sociale liv (Kaspersen, 2001).

Fremgangsmåden for analysen af data har været præget af en systematisk søgen efter strukturer og disses betydning for respondenternes handlinger. Hermed har den kritiske realistiske tilgang ligeledes inspireret mig rent metodisk. Hvor det er den kritiske realistiske tilgang, der har inspireret mig til at søge efter strukturer, vil det i analysen være primært Giddens men ligeledes Bourdieus perspektiver på strukturernes forekomst, opståen, væsen samt disse betydning for handling, der fungerer som den analytisk fortolkningsramme i forhold til strukturernes betydning for handlinger.

Om fænomenologien

Det fænomenologiske har præget undersøgelsen i planlægningen, udførelsen og tolkning af de empiriske interviews. Fænomenologien drejer sig grundlæggende om at forstå fænomener, som folk *erfarer* dem (Hansen og Simonsen, 2004). Mit valg af fænomenologien som empirisk inspirationskilde bunder i, at jeg som udgangspunkt ønskede ”at lade fænomenerne tale” og dermed bestræbe mig på at gå ind i undersøgelsen så upåvirket som muligt. Jeg mente, at en fænomenologisk tilgang var den mest optimale måde at supplere den kritiske realisme i min undersøgelse af det, der ligger bagved de umiddelbare handlinger (Hansen og Simonsen, 2004; Kaspersen, 2001). Fænomenologiens mål er blandt andet at overskride subjekt-objekt dualismen og undersøge sammenhængen mellem subjektivitet og omverdenen. Den ser verden som uadskillelig fra subjektet og subjektet som uadskilleligt fra verden (Hansen og Simonsen, 2004). Perspektiver jeg vurderer stemmer godt overens med såvel den kritiske realistiske tilgang som Giddens og Bourdieus perspektiver om, at individet og dets handlinger ikke kan adskilles fra den samfundsmæssige kontekst de er en del af.

Fænomenologien i praksis

Som udgangspunkt ønskede jeg ”at lade fænomenerne tale” og hermed holde mine spørgsmål åbne og opfølgende, for i videst omfang, som interviewer, ikke at dreje samtalen et bestemt sted hen. Dette er blandt andet kendetegnende ved fænomenologien (Halkier, 2001). Jeg vurderede, at den

fænomenologiske tilgang stemte fint overens med det abduktive undersøgelsesdesign, der er kendetegnende for den kritisk realisme, hvor man forholder sig åbent overfor beskrevne fænomener og kategorier. Allerede i udførelsen af det første interview erfarede jeg dog, at mine bestræbelser på at holde samtalen så åben som mulig havde de konsekvenser, at jeg som interviewer ”efterlod” min(e) respondent(er) i en utilsigtet uklar situation. Da jeg introducerede mine to første respondenter for undersøgelsen gav jeg dem i realiteten meget få oplysninger om, hvad det var undersøgelsen i sit væsen gik ud på. Dog gjorde jeg en del ud af at fortælle, at jeg var interesseret i deres egne oplevelser og perspektiver på miljøanliggender i deres dagligdag og at det ikke var et spørgsmål om at svare ”rigtigt” eller ”forkert”.

Jeg forestillede mig, at jeg ved at fortælle så lidt som muligt ville fremme muligheden for at etablere ”ubesmittede” beskrivelser af de undersøgte fænomener og, at dette ville fremme respondenternes mulighed for at forklare deres livsverden med egne ord (jvf. Halkier 2001; Kvale 2002; Scott, 2009;). På baggrund af erfaringer fra de første to interviews vurderer jeg, at min anvendelse af fænomenologien har virket famlende og med uklare afgrænsninger i den metodiske anvendelse. Det er muligt at pilot interviews ville have bidraget til en større fortrolighed med den fænomenologiske tilgang og at den dermed ville have været mere givtig end end tilfældet var (jvf. Kvale (2002), der peger på at interview erfaring giver selvtillid til intervieweren, som dermed formår at skabe sikre og behagelige rammer for de interviewede). I det efterfølgende bestræbte jeg mig på at være bevidst om fænomenologien på et metateoretisk plan, hvor jeg valgte at integrere tanken om åbenhed overfor fænomenerne i min bevidsthed men derudover ikke forhold mig aktivt til fænomenologien i den praktiske udførelse af interviewene. I min analyse af de indsamlede data blev jeg endnu engang bekræftet i at jeg har ladet ”den fænomenologiske metode” præge udførelsen af mine interviews i for høj grad. Dog har jeg i bearbejdningen af mine empiriske data fundet god inspiration i fænomenologien i søgen efter handlingernes fænomenologiske karakter.

Det hermeneutiske blik

Som nævnt oplevede jeg gennem de første interviews, at jeg var lidt på kant med min egen tilgang. Dels ønskede jeg at styre samtalen så lidt som muligt, da det var de interviewedes livsverden og deres hverdagsliv jeg ønskede at få indblik i. Dels mener jeg som udgangspunkt, at jeg som undersøger under alle omstændigheder bringer egne for-forståelser i spil, i interview situationer, hvor jeg skal kunne bruge mig selv og være tilstede i samtalen. Giddens peger på, at det er

væsentligt at benytte sine hermeneutiske evner til at gennemtrænge meningsrammerne for social adfærd (Kaspersen, 2001). I takt med denne erkendelse begyndte fænomenologien at træde i baggrunden og hermeneutikken at træde mere og mere frem, da det føltes som den mest naturlige tilgang i situationen (jvf. Kvale (2002), der peger på at mange beslutninger foretages på stedet i interview situationen).

Halkier (2001) skriver følgende:

”Det viste sig hurtigt, at jeg ikke fik nok at vide om de unges forståelser og handlinger i forhold til miljøhensyn i forbrug. De talte simpelthen meget lidt om det af sig selv, hvis ikke de blev ”probet” til det”

(Halkier, 2001:47)

Halkier 2001, henviser her til, at hun valgte at supplere en fænomonologiske tilgang til en undersøgelse med en hermeneutisk tilgang. Ovenstående citat finder jeg, er en ganske glimrende afspejling af de tanker og fornemmelser jeg blandt andet havde i min interview undersøgelse, inden hermeneutikken trådte i forgrunden. I de efterfølgende interviews gjorde jeg betydeligt mere ud af at gøre rede for min for-forståelse overfor mine respondenter. En for-forståelse der består i, at jeg ikke har nogen interesse i at vurdere og afgøre, om mine respondenter agerer rigtigt eller forkert i forhold til miljøanliggender men derimod har en interesse i at finde frem til *om*, og i så fald *hvad*, der motiverer dem til at vægte miljøansvarlighed i deres hverdagsliv. Og desuden er interesseret i at finde ud af, hvad der har betydning for, at de i tilfælde hvor de handler ikke-miljøansvarligt til trods for en viden om, at det forholder sig sådan. Ifølge Giddens anvender såvel naturvidenskabsfolk som samfundsforskere den hermeneutiske metode. Til forskel fra naturvidenskabsfolk gør samfundsforskeren brug af den såkaldte dobbelt hermeneutiske proces, der er karakteriseret ved, at forskeren observerer og fortolker en virkelighed, der allerede er tolket af de undersøgte subjekter (Kaspersen, 2001).

Kommentarer til videnskabsteoretisk inspiration

Jeg vurderer at kombinationen af de tre videnskabsteoretiske tilgange af henholdsvis fænomenologien, hermeneutikken og den kritiske realisme er medvirkende til at give undersøgelsen åbenhed, dybde og bredde. Jeg vurderer at de tre tilgange på hver deres måde er forenelige med med de valgte teoretikers synspunkter om hvorledes undersøgelser af det sociale liv kan gribes an.

Man kan stille spørgsmålstejn ved, om man som undersøger bør vælge at lade sig inspirere af den videnskabsteoretiske retning, der passer til undersøgelsen fremfor den, der passer til undersøgeren, der præger ovenstående argumentation. Jeg mener, at det ene ikke udelukker det andet men måske nærmere, at undersøgelsen er betinget af undersøgerens standpunkter, herunder værdier og interesser mv. Hermed mener jeg ligeledes, at det ville være kunstigt ikke at arbejde med en tilgang, man som undersøger formår at tage ”ind under huden”. Dog skal nævnes, at jeg med denne holdning kun henviser til de tilfælde, hvor man som undersøger begiver sig ud i et felt, man har defineret ud fra en egeninteresse. Dette er netop tilfældet med denne undersøgelse. Jeg henviser ikke til de tilfælde, hvor man skal løse en på forhånd defineret opgave. Denne holdning i sig selv, mener jeg, stemmer godt overens med det kritiske realistiske og hermeneutiske synspunkt om, at forskning og generering af viden ikke er objektivt, neutralt eller værdifrit men at forskeren eller undersøgeren selv udgør en del af undersøgelsen (Buch-Hansen og Nielsen, 2005; Halkier, 1999). Med dette synspunkt ønsker jeg ligeledes at gøre opmærksom på, at den tilgang jeg har valgt at anvende i denne undersøgelse ikke vurderes som nødvendigvis den rigtige eller for den sags skyld den bedste til at belyse problemstillingen. Blot har det for mig virket, som den bedste måde at gribe tingene an på og jeg håber, at jeg løbende formår at gøre betingelserne for undersøgelsen tilstrækkelig klart for læseren, så denne selv kan bedømme gyldigheden af undersøgelsen ud fra dennes forståelse af verden og videnskab.

4. Anvendelse af teoretiske perspektiver

Jeg vurderer at såvel Giddens som Bourdieus teoretiske perspektiver er fint forenelige med den kritiske realistiske tilgang, da disse teoretiske perspektiver efter min vurdering ikke er i modstrid med den realistiske opfattelse af den sociale virkeligheds eksistens (Andersen, 2007). Desuden peger såvel Giddens som Bourdieu på nødvendigheden af den hermeneutiske fortolkningskunst i undersøgelser af den sociale verden (Hansen og Simonsen, 2004). Centralt for blandt andet Giddens og Bourdieu er, at de forsøger at bygge bro mellem subjektivismen og objektivismen. Bourdieu med sit *habitus* begreb og Giddens med strukturationsteorien (Andersen, 2007). Flere kritikere lægger vægt på, at Bourdieus tænkning stemmer godt overens med den kritiske realisme og der peges på, at Bourdieu betoner individets plads i den sociale struktur som et grundlæggende vilkår, hvilket ligeledes er gældende i den kritiske realisme (Andersen, 2007).

Såvel Giddens som Bourdieu har i deres forskning og udvikling af teorier beskæftiget sig med at udvikle analysebegreber til at forstå og forklare menneskelig handlen. Begge teoretikere har lagt

vægt på, at det for at forstå menneskelig aktivitet som en del af en samfundsmæssig helhed, er nødvendigt at overskride aktør-struktur dualismen. Begge mener at eksistensen af denne dualisme netop er medvirkende til at give et fejlagtigt billede af virkeligheden. Dette begrundes med, at man derved enten på den ene side beskæftiger sig primært med aktørernes rolle i samfundsudviklingen og dermed overser strukturernes betydning eller omvendt (Andersen, 2007).

Der er flere, der hævder, at Giddens med sin ophævelse af dualismen i for høj grad giver aktør-siden og agentens handlemuligheder for meget plads på bekostning af den handlingsbegrænsende del – de strukturelle rammer (Andersen, 2007) mens andre peger på, at Bourdieu med sit habitus perspektiv nærmer sig strukturalisterne og herigennem tillægger strukturer forholdsmæssig stor betydning for menneskers handlinger (Bennike, 2009; Wilken, 2006). Blandt andet grundet denne kritik vurderer jeg, at kombinationen af de to teoretikere er et godt udgangspunkt for en handlingsanalyse. Dette naturligvis set i lyset af, at jeg mener, at deres teorier er sammenlignelige og komplimenterer på andre områder.

I mit valg af disse teoretikere, har jeg været opmærksom på hvorledes såvel Bourdieus som Giddens måde at anskue det sociale liv og handlinger på stemmer overens med mine grundlæggende antagelser om disse forhold. Desuden har jeg ligeledes været opmærksom på, hvorledes disse teoretikeres grundantagelser tilsyneladende stemmer overens med de nævnte videnskabsteoretiske retninger jeg har ladet mig inspirere af. Hvor jeg har forsøgt løbende at vurdere, om Bourdieu og Giddens perspektiver og antagelser er kompatible med undersøgelsens tilgang, har jeg dog valgt ikke at vælge teoretikere udfra disses videnskabsteoretiske ståsted. Jeg mener ikke, at det er en nødvendighed for kompatibiliteten og genereringen af valid viden, at man som undersøger holder sig stringent indenfor en afgrænset ramme hvori videnskabsteoretisk tilgang for opgaven og de hertil valgte teoretikere sammen skal kunne placeres.

Det er mit indtryk, at Giddens et godt stykke hed ad vejen er enig med den hermeneutiske antagelse om, at individer handler ud fra kulturelle værdier, at de gør sig erfaringer og altid kan vælge at ændre adfærd (Andersen, 2007; Kaspersen, 2001). Derimod forestiller jeg mig, at Bourdieu i mindre udstrækning er enig med hermeneutikken i netop den antagelse. Bourdieu tillægger de eksisterende samfundsstrukturer større magt i forhold til individernes handling end det tilsyneladende er tilfældet for Giddens (Bennike, 2009). Ifølge Bourdieu omfatter den sociale virkelighed mere end subjektive forståelser hos de aktører, der interagerer og bevæger sig rundt i den. Han mener, at der ligeledes eksisterer en objektiv social virkelighed udover den, der kan

defineres ud fra individernes bevidsthed og, at denne objektive virkelighed har betydning for individernes handlinger (Wilken, 2006).

Dermed ikke sagt at Bourdieu ikke tillægger enkelt individer evnen til at ændre adfærd. Han peger blot på, at individer handler ud fra deres habitus og, at det er svært at ændre habitus grundet dennes forankring i kroppen og eksisterende samfundsmæssige strukturer, der er medvirkende til at fastholde individet i dets habitus (Wilken, 2006). Dog ser jeg en forskel i Giddens og hermeneutikkens syn på subjektets handlemuligheder, da Giddens netop kritiserer hermeneutikken for at fokusere for ensidigt på subjektet som skaber af virkeligheden og hermed at negligere betydningen af givne strukturer i skabelse eller genskabelse af virkeligheden (Andersen, 2007).

Giddens om handling, individer og miljø

Giddens har i de senere år været aktiv på den miljøpolitiske scene og har i denne forbindelse peget på behovet for, at individer deltager i bestræbelserne på at minimere den menneskerelaterede belastning af miljøet. Inden jeg præsenterer de af Giddens anvendte analyse begreber, der er hentet fra hans strukturationsteori, vil jeg her præsentere nogle af de perspektiver han knytter til problematikken i relation til ændringer af individers handlingsmønstre til mere miljøansvarlig karakter. Årsagen til at jeg vælger at inddrage disse perspektiver er, at jeg vurderer, at flere af disse kan anvendes i analysen af individernes miljøpraksis.

I ”The Politics of Climate Change” (Giddens, 2009) rejser Giddens, som illustreret i indledningen, et spørgsmål ved, hvad det er, der gør, at det enkelte individ i vid udstrækning vælger ikke at ændre miljøbelastende forbrugsvaner til mere miljøansvarlige vaner i de tilfælde, hvor de udmærkede er klar over, at deres vaner er af miljømæssig skadelig karakter. Han peger i denne forbindelse på, at undersøgelser viser, at størstedelen af individer accepterer, at menneskeligt forbrug er en medvirkende faktor ved klimaændringer, men at disse undersøgelser ligeledes viser, at kun et fåtal af individer er villige til at gå på kompromiser i forhold til deres livsstil for at ændre adfærd til mere miljøvenlig. Han peger blandt andet på, at for de folk, der ikke ønsker at agere ansvarligt, det være sig i henhold til miljøanliggender eller andet, har en tendens til ikke at tænke på mulige fremtidige konsekvenser. Derimod vælger de ofte her-og-nu løsninger, navnlig hvis disse er kendetegnet ved en form for gevinst i nuet. Også selvom der er udsigter til en muligt større gevinst i fremtiden grundet fænomenet fremtids-diskontering (Giddens, 2009). Der er ifølge Giddens (2009) en tendens til, at miljøbelastende aktiviteter vil fortsætte i stor stil, hvis ikke der gribes ind

med regulerende tiltag, der eventuelt kan mærkes økonomisk eller via restriktioner, der besværliggør disse aktiviteter.

Giddens (2009) peger på, at der er mange forskellige aspekter af det moderne liv, der kan fremstå som retfærdiggørende elementer for ikke at agere miljøansvaligt og, at selv de mest miljøbevidste og ansvarlige individer har et liv, der skal leves og nydes, hvilket kan besværliggøre miljøvenlig handling. En væsentlig pointe, som Giddens knytter til behovet for såvel politisk som individuel handling for at fremme en miljøvenlig udvikling er, at bevægelser og tiltag ofte udvikles nedefra, hvorefter politikerne følger efter. Hermed peger han på, at det er væsentligt, at der udvises miljøansvarlig adfærd fra de enkelte individer, hvis det skal lykkes at vende den nuværende udvikling, der er præget af miljøbelastende forbrug (Giddens, 2009).

Giddens strukturationsteori

Giddens *strukturationsteori* er blandt de mere omfattende forsøg på at overkomme subjektivisme-objektivisme dualismen, der også til tider betegnes aktør-struktur dualismen. Begrebet social praksis, der er helt centralt i strukturationsteorien, omhandler regelmæssige mønstre af handlen, der er institutionaliseret og accepteret af aktive aktører. Aktører der interagerer med hinanden i situationer af vanemæssige, reflektive, spekulativ eller bevidst karakter. Det er social praksis, der reproducerer sociale strukturer (Giddens og Pierson, 2002).

Med strukturationsteorien ønskede Anthony Giddens at anskue det sociale liv, som en serie af fortløbende aktiviteter og handlinger fremfor blot at anskue det sociale liv som "samfundet" eller alene som et produkt af "individet". I Giddens og Pierson (2002) peger Giddens på, at disse fortløbende aktiviteter og handlinger producerer og reproducerer mere overordnede samfundsmæssige institutioner og, at samfundet skal forstås som et kompleks af gentagne praktikker, der afhænger af de vaner og livsformer individer tager i brug. Giddens peger på, at det for at forstå den sociale praksis, der overskrider såvel objektivismen som subjektivismen, er nødvendigt at tage fat i klassiske begreber som *aktør*, *handling*, *sociale systemer* og *struktur* på en måde, hvor de indbyrdes betinger hinanden (Andersen, 2007; Andersen og Kaspersen, 2000). I min anvendelse af perspektiver fra Giddens strukturationsteori fokuserer jeg primært på begreberne *strukturer* i form af *strukturelle betingelser*, *kyndige aktører*, *bevidsthed* og *handlingskapacitet*. Af denne grund vil disse begreber udgøre den primære nedenstående beskrivelse.

Giddens aktørperspektiv kommer til udtryk i hans agentbegreb, der tilskrives såvel kyndighed som viden (Bennike, 2002). Giddens peger på, at det ikke er kollektiver men derimod individer, der er historiens eneste sande aktør og at det er nødvendigt at vise at man er aktør, for at andre skal kunne acceptere én som aktør (Giddens og Pierson, 2002). Giddens betegner individer *socialle agenter* og han betragter disse som kyndige aktører, der ved hjælp af *praktisk bevidsthed*⁶ formår at agere i forskellige sociale sammenhænge. Han peger på, at de sociale agenter løbende vurderer sine handlingsmønstre i den sociale og materielle kontekst, de befinder sig i, dog primært via den praktiske bevidsthed (Hansen og Simonsen, 2004; Kaspersen, 2001). Det er de kyndige agenter, der fortløbende producerer og reproducerer det sociale liv og giver det fasthed (Giddens og Pierson, 2002).

Begrebet handling knytter sig for Giddens til dét folk foretager sig, som kan medvirke til en reproducering af strukturer eller dannelse af nye strukturer, i de tilfælde hvor de gentages og institutionaliseres. I de tilfælde, hvor handlingen ikke institutionaliseres, er der ikke tale om strukturændrende handling (Giddens og Pierson, 2002). Handling er knyttet til begrebet *handlingskapacitet*, der kan betragtes som individets evne til at gøre tingene anderledes. Hermed kan man betragte handlingskapacitet som individets mulighed for at forandre tingenes tilstand (Giddens og Pierson, 2002). Konventioner kan have en stærkt begrænsende indvirkning på såvel handlingskapaciteten som handlinger hos et individ og den konventionelle handling knytter sig typisk til den praktiske bevidsthed, der kan betragtes som en vidende og kyndig brug af konventioner (Giddens og Pierson, 2002).

I det der oprindeligt ville betragtes som den objektive side af dualismen skelner Giddens mellem systemer og strukturer. *Systemer* er kendetegnet ved, at de har at gøre med gentagne institutionaliserede handlinger og hermed kommer til at danne et mønster. Eksempelvis består sociale systemer af relationer mellem sociale agenter (aktører) eller kollektiver reproduceret over tid og rum, hvormed de får en vis varighed og rumlig udbredelse. (Hansen og Simonsen, 2004; Kaspersen, 2001). *Strukturer* derimod eksisterer, ifølge Giddens strukturationsteori, kun igennem deres virkninger. De er modsat sociale systemer karakteriseret ved fravær af handlende subjekter og

⁶Giddens anvender dette begreb, der er fænomenologisk inspireret, om store dele af den kyndighed individer er i besiddelse af i kraft af deres evne til at agere i den sociale verden og til at opfatte og lære gennem handlinger (Hansen og Simonsen, 2004; 2007, s. 147)

er kun tilstede som en mulighed (Kaspersen, 2001). I *The Constitution of Society* fra 1984 beskriver Giddens strukturer på følgende måde:

”At sige at struktur er en ”virtuel orden” af transformative relationer betyder, at sociale systemer, som reproduceret social praksis, ikke har ”strukturer”, men snarere udviser ”strukturelle egenskaber”, og at struktur kun eksisterer som tid-rum-nærvær i dets øjeblikkelige tilstedeværelse i sådanne praksisformer og hukommelsesspor, der leder den kyndige agents adfærd”.

(Kaspersen, 2001:65)

”Som det fremgår af citatet, eksisterer struktur kun i selve praksis samt i vores menneskelige hukommelse, der bruges, når vi handler” (Kaspersen, 2001). Strukturerne udgør ikke nogen ydre ramme men skabes hele tiden af agenterne, som både trækker på dem og reproducerer dem gennem deres handlinger. Selv om strukturerne kan være fast forankrede, er de ikke fast defineret over tid og disse kan betragtes som såvel givne som potentielle. Strukturerne kan betragtes som både muliggørende og hæmmende for individernes handlinger (Giddens og Pierson, 2002; Kaspersen, 2001).

Denne forståelse af *praksis* knytter sig til, at store dele af vores handlinger i hverdagen er rutinerede, automatiserede og baseret på uskrevne regler og normer, der kan betegnes som ”tavs viden”. Denne tavse viden definerer Giddens som *praktisk bevidsthed* (Hansen og Simonsen, 2004). Udover den praktiske bevidsthed arbejder Giddens i strukturationsteorien ligeledes med begrebet *refleksiv bevidsthed*, der giver individer mulighed for at *ændre* rutinerede og automatiserede handlingsmønstre og knyttes således til individernes *handlingskapacitet*. Ifølge Giddens kan grænsen mellem den praktiske og den refleksive bevidsthed hos individet gennembrydes af forskellige former for erfaringer og oplevelser (Hansen og Simonsen, 2004).

Teoretiske perspektiver af Bourdieu

Bourdieu var i sin forskning af det sociale liv optaget af at finde ud af hvorledes aktørers handlinger genereres ud fra såvel disses forståelse af systemet, som af de begrænsninger og muligheder, der påføres disse aktører via systemets objektive strukturer (Wilken, 2006). Flere af Bourdieus kritikere peger på, at hans teorier i høj grad er strukturalistiske (Andersen, 2007; Bennike, 2009; Wilken, 2006). Bourdieu selv stillede sig ikke uenig i disse kritikker og betegnede også sig selv som en slags strukturalist. I *”In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology”* fra 1987 beskrev Bourdieu sit forhold til strukturalismen blandt andet således:

”Med strukturalisme eller strukturalist mener jeg, at der i den social verden, og ikke kun i symbolske systemer, sprog, myter osv. findes objektive strukturer som er uafhængige af agenternes bevidsthed eller ønske, som kan styre eller begrænse deres praksisser eller deres repræsentationer”

(Wilken, 2006:23)

Ovenstående beskrivelse af forholdet mellem subjektivism og objektivisme, mener jeg desuden, stemmer godt overens med de grundlæggende ontologiske antagelser i den kritiske realisme. Bourdieu pegede på, at strukturalismen måtte kombineres med etnografiske iagttagelser, da man måske nok kunne forstå mange af de regler, der tilsyneladende ligger til grund for det sociale liv, men at man ikke deraf nødvendigvis kan udlede, at reglerne styrer folks handlinger, men at folk i høj grad handler ud fra en fornemmelse af, hvad der er passende, eller hvad der kan betale sig (Bourdieu, 2000; Wilken, 2006). Når man i empirisk forskning ikke er i stand til at få en fyldestgørende beskrivelse af dagliglivets praksisser skyldes det ifølge Bourdieu, at individernes viden om dagliglivets praksisser ofte hverken er verbaliseret eller reflekteret. En stor del af det folk gør, gør de uden at tænke over det (Wilken, 2006). Dette perspektiv knyttes i analysen an til Giddens begreb om den praktiske bevidsthed.

Ifølge Bourdieu er en lang række handlinger baseret på viden, der er indlejret i kroppen som en slags vane. Dette betyder, at respondenters fortælling og det sociale liv ikke kan stå alene som data til analyse af socialt liv (Wilken, 2006). Det ubevidste aspekt for mennesket i forhold til disse handlinger og efterfølgende udsagn udtrykker Bourdieu således i ”Outline of a Theory of Practice” fra 1972:

”Det er, fordi subjekter bogstaveligt ikke ved, hvad de gør, at det, de gør, har mere betydning, end de ved”

(Wilken, 2006:25)

Af denne årsag er det ifølge Bourdieu nødvendigt at supplere empiriske data med observationer og teoretiske perspektiver (Wilken, 2006).

Bourdieu selv pegede på, at de teoretiske begreber han udviklede til at forstå og forklare social praksis, skulle betragtes som et sæt tænkeredskaber til at forstå empiriske forhold med fremfor som en frokromet teori i en generaliseret form (Wilken, 2006). Bourdieu selv betragtede disse tænkeredskaber som dynamiske begreber, der kan anvendes og sættes i spil forskelligt i forskellige sammenhænge. Dermed angiver Bourdieus begreber nærmere *hvor*, man skal lede, end *hvad* man skal lede efter (Wilken, 2006). Bourdieu mente det var væsentligt at kombinere såvel empiriske som teoretiske studier i undersøgelser af samfundsmæssig karakter og han var som nævnt tidligere en af

de store bidragydere i diskussionen om nødvendigheden for at overskride subjektivisme-objektivisme dualismen for at forstå og forklare social handlen (Andersen, 2007; Bennike, 2009). I bestræbelserne på at sammentænke subjektivismen og objektivismen fremkom Bourdieu med begreberne *habitus* og *felt* som helt centrale analysebegreber. For Bourdieu udgjorde begreberne *habitus* og *felt* selve indfaldsviklen til at forstå det sociale liv (Wilken, 2006). Det vil ligeledes være disse begreber samt begrebet kapital, der udgør de centrale redskaber for den analyse. Dette valg bygger på erfaringer opnået via de udførte interviews og efterfølgende fortolkninger af disse.

Ifølge Bourdieu er det *habitus*, der får mennesker til at reproducere de sociale forhold, de selv har skabt men på en relativ uforudsigelig måde, hvormed det sociale liv ikke er forudsigeligt. Ikke mindst i kraft af, at individer ifølge Bourdieu i høj grad improviserer sig gennem det sociale liv. Hermed fører viden om produktionsforholdene ikke ad en simpel vej til en viden om produktet. *Habitus* kan til en vis grad sammenlignes med kulturbegrebet men defineres som mere dynamisk og mindre massivt end kulturbegrebet. Det kan ligeledes betragtes som en form for rammebetingelser for individernes måde at opfatte og forstå på og efterfølgende handler i en given situation (Bourdieu, 2000). Bourdieu har i sin anvendelse af begrebet *habitus* fundet inspiration hos flere andre teoretikere, der ligeledes har anvendt *habitus* begrebet på forskellige måder. Ifølge Deborah Reed-Danahay fremstår *habitus* som Bourdieu anvendte det, som en syntese mellem den psykologiske teori om *habitus* fremsat af Norbert Elias og den kropslige *habitus*-teori fremsat af Marcel Mauss (Wilken, 2006).

Bourdieu's *habitus* begreb knytter an til såvel individets tilegnelse af den viden og omsætningen af denne viden til praksis. Bourdieu peger på, at individet kan ændre i sin *habitus*, men at dette kan være en træg forvandling, da *habitus* er dybt forankret i individet. Ligeledes peger han på, at en forandring i *habitus* er forbundet med forandringer i aktørens ydre omgivelser (Bourdieu og Wacquant, 1996).

”Habitus er et produkt af socialisering, og navnlig den tidlige socialisering er vigtig for dannelsen af de dispositioner, som individer vil handle i forhold til”

(Wilken, 2006:43)

Ovenstående citat hentyder til, at der i den tidlige barndom, overvejende gennem erfaring frem for gennem forklaring, sker en internalisering af objektive strukturer. En internalisering der, ifølge Bourdieu, danner en væsentlig forståelsesramme for hvordan vi skelner og opfatter: *godt* eller *dårligt*, *rigtigt* eller *forkert*, *muligt* eller *umuligt* (Wilken, 2006). Hermed kommer denne tidlige internalisering af de objektive strukturer til at spille en ganske væsentlig rolle i forhold til den menneskelige handling (Wilken, 2006).

Oftest lever individer et liv, hvor de objektive strukturer stemmer rimelig godt overens med de strukturer, der oprindeligt formede deres habitus, men kan være tilfælde, hvor individer af en eller anden grund bliver revet ud af deres habitus, hvormed nye objektive strukturer kan påvirke deres habitus, så der sker en forandring. Dog kan det ligeledes resultere i en markant mistrivsel i de tilfælde hvor habitus ikke tilpasses de nye strukturer (Bourdieu og Wacquant, 1996; Wilken, 2006).

Individerne opfatter på grund af disses habitus sociale begrænsninger som personlige valg og der indarbejdes spor i vores habitus af, hvad vi med rimelighed kan forvente i en given situation (Bourdieu og Wacquant, 1996; Wilken, 2006).

”Mens habitusbegrebet beskriver baggrunden for og rammerne om agenternes praksis, beskriver feltbegrebet de sociale arenaer, som praksis udspiller sig indenfor”

(Wilken, 2006:46)

Feltet kan betragtes som et abstrakt analysebegreb, der kan anvendes til at systematisere studiet af social praksis. ”Feltet” refererer til relationer mellem aktører, der kæmper om specifikke former for kapital⁷. Bourdieu definerer feltet som arenaer, hvor det sociale liv udspiller sig og hvor der kæmpes kampe om akkumulering eller bibeholdelse af forskellige kapitalformer i en arena, hvor noget er på spil. Kapital er afgørende for at tilegne sig magt, eller muligheden for at gøre sin indflydelse gældende (Bourdieu og Wacquant, 1996; Wilken, 2006).

Der er ikke tale om, at det sociale liv kan betragtes som *et* felt eller *feltet* men derimod er der tale om, at det sociale liv som det udspiller sig, kan deles ind i forskellige former for felter, hvor der

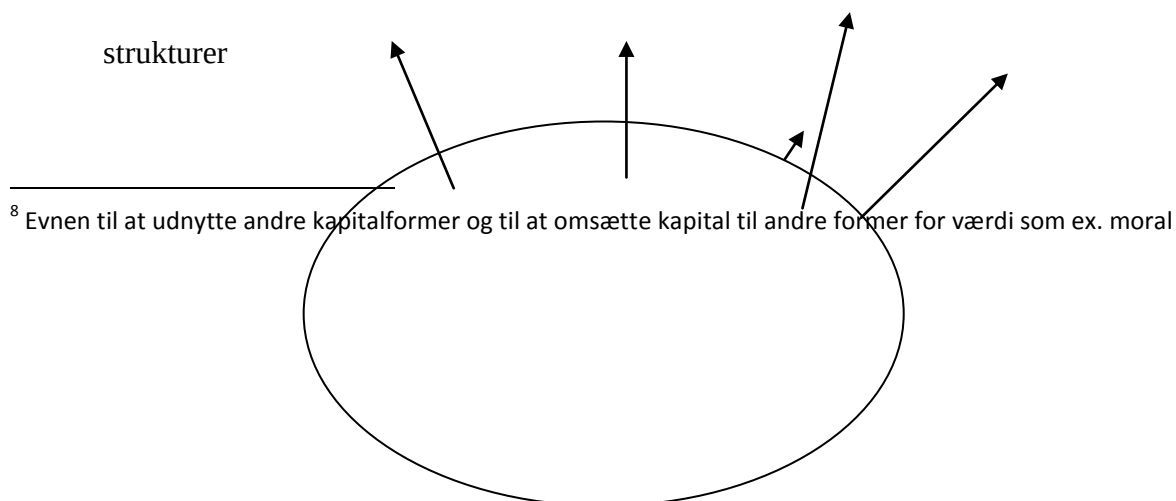
⁷ Kapital begrebet, der defineres senere i teksten, kan betragtes som en form for ressource (Wilken, 2006)

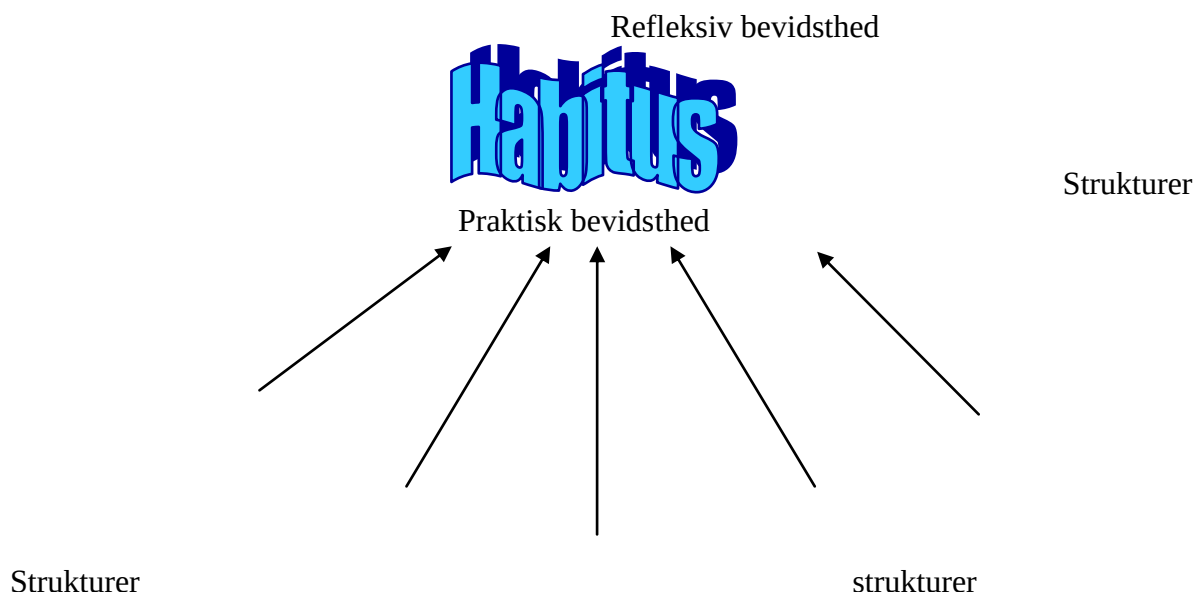
kæmpes om kapital og indflydelse i hvert af felterne. Felterne eksisterer uafhængigt af hinanden og den ene type kapital, der giver indflydelse indenfor det ene felt kan ikke nødvendigvis anvendes som gangbar kapital i det andet felt. Dog er der tilfælde, hvor en form for kapital kan omformes til en anden form for kapital, der ligeledes kan anvendes indenfor andre felter.

Om omformningen af en form for kapital til en anden form for kapital lykkedes, afhænger dels af de forskellige felter og kompatibiliteten af kapital felterne imellem. Hvis man ønsker at omforme en kapital fra et felt til en kapital, der er anvendelig i et andet felt afhænger dette også af aktørernes rådighed over typen af kapital, der defineres *symbolsk kapital*⁸ samt af aktørernes habitus. Habitus knytter sig i denne forbindelse til aktørernes evne til at få øje på omformningsmulighederne og samtidig af deres evne til at anvende andre kapitalformer kreativt (Wilken, 2006). Sidstnævnte perspektiv om habitus betydning for agenternes mulighed for at få øje på omformningsmuligheder vælges i analysen at kobles til Giddens *handlingskapacitet*, da dette hos Giddens kobles til aktørernes evne til at ændre adfærd, der i dette tilfælde sker via den reflektive bevidsthed. Hermed vælger jeg at koble begreberne *Handlingskapacitet*, *refleksiv og praktisk bevidsthed* af Giddens til Bourdieus *habitus* og akkumulering og anvendelse af kapital.

Som en kobling mellem Bourdieus og Giddens perspektiver på begrebet struktur har jeg valgt at anvende begrebet *strukturelle betingelser*, der knytter sig til den aktuelle kontekst og prægning individets habitus og bevidsthed er gennemgået og har gennemgået. Dog vil anvendelsen af dette begreb i analysen bære præg af Bourdieus påpejning af, at navnlig den tidlige socialisering er vigtig for dannelsen af de dispositioner, som individet vil handle i forhold til.

Denne kobling af analysebegreber er illustreret i nedenstående **model 1**.

Af eksempler på forskellige typer af felter kan nævnes ex. *miljøfeltet*, det *økonomiske* eller *politiske* felt, *modelfeltet* mv. (Wilken, 2006). For at man kan tale om ”et felt” er det væsentligt, at der er noget på spil indenfor et område, som aktørerne der beskæftiger sig med det mener, at det er værd at kæmpe om eller for (Bourdieu og Wacquant, 1996).

”Feltet defineres i forhold til bestemte kapitalformer, som det gælder om at besidde og akkumulere”.

(Wilken, 2006:46)

Hvis ikke en aktør betragter området /feltet som værd at begive sig i ”kamp” for og ikke er aktive på arenaen, så er de ifølge Bourdieu ikke en del af feltet og betragtes ikke som en aktør. Dels skal man være aktiv for at vise man er aktør, dels skal man accepteres som aktør af andre aktører for at være en del af feltet og deltage i de sociale ”kampe” om kapital og indflydelse (Bourdieu og Wacquant, 1996). Ifølge Bourdieu er individer oftest aktører i forskellige former for feltet, hvor der kæmpes om kapital og indflydelse. Disse felter kan være meget forskellige og det kan være forskelligt hvor, man er placeret i de forskellige felter i forhold til rådighed over bestemte kapitalformer og indflydelse. Dog vil et individs rådighed over forskellige former for kapital typisk være præget af en overvægt af een form for kapital (Bourdieu og Wacquant, 2007). Bourdieu peger på, at kampe indenfor de forskellige felter ikke er ens og ikke kan reduceres til hinanden. De handler ikke om det umiddelbart samme (bortset fra akkumuleringen af kapital) og de foregår ikke

på de samme præmisser. En kamp fra et felt definerer ikke præmisserne for kampen i et andet felt (Wilken, 2006).

Man skal være opmærksom på, at de kampe og kapitalformer, der kæmpes om indenfor forskellige felter ikke kan sidestilles med derimod nærmere bør rangordnes, hvormed felterne dermed alligevel kan relateres til hinanden. Med dette mener Bourdieu, at der findes en hierarkisk orden mellem kapitalformer opnået indenfor forskellige former for felter (Wilken, 2006).

”Kapitalformer, der giver adgang til magt indenfor det større system er objektivt set mere værd end kapitalformer, der kun giver prestige, hæder og magt i et enkelt felt”

(wilken, 2006:48)

Bourdieu betragter kampen om kapital som et af de centrale omdrejningspunktet for de handlinger, der sker i det sociale liv⁷⁷⁷. Kapitalen betragter Bourdieu som ressourcer for det enkelte individ, der har afgørende betydning for individets handlemuligheder som aktør i feltet. Overordnet set definerer Bourdieu kapital som ressourcer og kompetencer, som en aktør har til rådighed (Wilken, 2006). Bourdieu har i ”The Forms of Capital” fra 1983 således udtrykt:

”Det er begrebet om forskellige kapitalformer som bevirker, at samfundets sociale spil ikke kan forstås som tilfældige spil”

(Wilken, 2006: 46)

Kapitalbegrebet underinddeles i følgende forskellige former; *social*⁹; *kulturel*¹⁰; *økonomisk*¹¹ og *symbolsk*¹². Som nævnt tidligere giver Bourdieu udtryk for, at kapitalformer kan omformes, men at aktørernes evne til at få øje på mulighederne for at omforme fra den ene type af kapital til den anden afhænger af den enkelte aktørs *habitus* og/eller rådigheden over symbolsk kapital (Wilken,

⁹ Social kapital: fx. familierelationer, netværk div. forbindelser.

¹⁰ Kulturel kapital: fx. viden, uddannelse, kompetencer.

¹¹ Økonomisk kapital: fx. materiel og økonomisk rådighed.

¹² Symbolsk kapital: Evnen til at udnytte andre kapitalformer og til at omsætte kapital til andre former for værdi som ex. moral

2006). Der er en kommentar, som jeg finder det væsentlig at knytte til begrebet *symbolsk kapital* i forbindelse med anvendelsen af begrebet i denne opgave. Jeg har spekuleret en del over, hvorledes jeg skulle placere anerkendelse i forhold til Bourdieus forskellige kapitalformer, da jeg mener, det er et element af betydning for denne undersøgelse. I forbindelse med begrebet symbolsk vold beskriver Bourdieu (1997) blandt andet, hvorledes anerkendelseskapital kan overføres til symbolsk kapital. Jeg vurderer dermed at kunne placere anerkendelse i kategorien *symbolsk kapital*. Dog ikke at forstå således, at anerkendelse altid kan betragtes som symbolsk kapital, da det vil afhænge af omstændighederne i feltet. Ligeledes peger Bourdieu (1997) på, at en hvilken som helst egenskab kan betragtes som en mulig symbolsk kapital i de tilfælde, hvor denne egenskab at andre aktører opfatter og anerkender denne egenskab. Hermed bliver den virksom som symbolsk kapital. Den symbolske kapital er karakteriseret ved, at den er fælles for alle medlemmer, eller aktive aktører i et felt (Bourdieu, 1997). Ifølge Bourdieu kan store dele af den dynamik, der skabes i sociale systemer tilskrives mulighederne for at omforme forskellige kapitalformer og flytte disse mellem forskellige felter (Wilken, 2006).

De grundlæggende spilleregler det er afgørende af kende og følge for, at man kan blive betragtet som en aktør i feltet, betegner Bourdieu *doxa*. Doxa kan beskrives som de udtalte, indforståede og langt hed ad vejen indiskutable præmisser, aktører handler i forhold til. Doxa er kun indiskutabelt indenfor et felt. Doxa har betydning for hvilke positioneringer der er henholdsvis mulige og umulige for aktører i feltet. Doxa er det der gør, at spillere indenfor det samme felt er bevidst om hvilke præmisser, der er gældende indenfor det specifikke felt og det giver en fælles forståelse for, hvad der er ”rigtigt” og ”forkert”, ”tilladt” og ”ikke-tilladt” men på en uskreven og implicit måde. Som tidligere nævnt er det væsentligt for, at man kan være aktiv i feltet, at man kender spillereglerne og accepteres som aktør af andre aktører, hvormed doxa kommer til at fungere som en form for eksklusionsmekanisme. Hvor spillereglerne udstikker nogle rammer for, hvad man må og ikke må indenfor feltet, kan man ikke anvende viden om spillereglerne til at sige, hvad der nødvendigvis sker, i hvilken rækkefølge noget sker eller om aktørerne vælger at handle i overensstemmelse hermed eller ej (Wilken, 2006).

For Bourdieu er de strukturer, der har relevans i forståelsen af det sociale liv de strukturer, der produceres og reproduceres af aktører på baggrund strategisk handlen ud fra disses habitus (Wilken, 2006). Bourdieu anvendte betegnelsen spil som en metafor for det sociale liv. Han pegede på, at det

sociale liv analytisk med fordel kunne betragtes som et spil, hvortil der hører forskellige spilleregler og strategier og det medvirker til at understrege synspunktet om, at det sociale liv, som det udspiller sig blandt andet handler om kampe, kapitaler og interesser (Wilken, 2006).

”For at spille skal man ikke bare kende reglerne. Man skal også have en sans for spillet, som sætter en i stand til at vurdere modstandernes styrker og svagheder, udnytte de muligheder, der opstår, og handle originalt”

(Wilken, 2006: 57)

Ovenstående, mener jeg, kan kobles til Giddens begreb om *praktisk bevidsthed*, da Bourdieu peger på, at denne *sans for spillet* er knyttet til en kropslig tilstand og fornemmelse, der ikke nødvendigvis kan omsættes til ord og som typisk sker som noget implicit (Bourdieu og Wacquant, 1996; Wilken, 2006).

Præsentation af respondenter

Ifølge Kvale (2002) findes der ingen standardform for præsentation af de informationer, man har opnået via interview. I det følgende vil jeg, ud fra de indtryk og informationer jeg fik via mine samtaler med mine respondenter, give en overordnet præsentation af de personer, der har bidraget med undersøgelsens empiriske del. Jeg vil forsøge at skabe et billede af de hverdagsliv, mine respondent-par har beskrevet via samtalerne, herunder tanker, holdninger og handlinger, der præger deres gøren og laden på miljøområdet. Jeg vil ligeledes inddrage andre elementer af betydning for respondenternes prioritering i hverdagslivet end miljøanliggender, da dette efter min vurdering ligeledes bidrager med relevant information til undersøgelsen. Desuden vil jeg gøre rede for her, hvilke observationer og kriterier der ligger bag udvælgelsen af hvert respondentpar. I præsentationen vil jeg naturligvis bestræbe mig på at trække de elementer ud af mit møde med respondenterne, som jeg mener, er de mest aktuelle til anvendelse i det specifikke tilfælde. Jeg vil via denne fortælling inddrage diverse observationer, der også er medvirkende til at skabe et supplerende billede af respondenternes hverdagsliv og bidrage til den senere analyse (Kvale, 2002). Med denne præsentation ønsker jeg også at personificere mine respondenter, så de ikke kommer til, i undersøgelsens analyse, blot at fremstå som ”data”. Jeg mener denne fremstilling er væsentlig netop i kraft af, at denne undersøgelse er *af* og *om* individer og disses livsverden. De respondent-

udtalelser jeg senere anvender i min analyse mener jeg ikke bør adskilles fra det billede, der kan knyttes til den måde hvorpå personen fremstår på i helhedsindtrykket i interviewet.

Generelt gælder, at jeg i min indledende samtale med respondenterne typisk blev mødt med en kommentar om, at de ikke ved, om de kan svare på mine spørgsmål og at de ikke ved hvor meget de ved om de miljøanliggender jeg spørger ind til. Da dette er en generel indledende kommentar tilføjer jeg ikke denne samtale til gennemgangen af hver af respondenterne, da jeg mener det optager unødent meget plads. Selv om respondenternes udlægninger til samtalen er forskellige vurderer jeg, at det er en ubetydelig forskellighed. Min kommentar til respondenternes kommentar har naturligvis varieret i ordvalg men indholdsmæssigt har den ikke varieret meget fra nedenstående beskrivelse af hvad jeg i denne forbindelse har meldt ud til mine respondenter:

Jeg forklarer, at det ikke er en undersøgelse af hvad de ved om forskellige miljøanliggender men, at jeg er interesseret i at finde ud af, hvad de gør og tænker i forhold til miljø i deres dagligdag. Jeg forklarer om den problematik, jeg finder i, at der politisk udstikkes så mange retningslinier om, at ressourcebesparelser er nødvendige og at forbrugerne skal involveres men, at jeg, med udgangspunkt i min selv, ved at det kan være svært til tider og at der er mange forskellige forhold, der spiller ind på, om man vælger at handle miljøansvarligt eller ej. Jeg forklarer ydermere, at jeg rigtig gerne vil blive klogere på problemstillingen om hvad det er der er afgørende for om folk vælger at agere miljøansvarligt eller ej. Jeg forklarer efterfølgende at det er en stor hjælp for mig at kunne arbejde med så ærlige udtryk som muligt fremfor udtryk, der måske er bare lidt ”forfinede” i forhold til miljø. Da ”forfinede” svar netop kan betyde at jeg ikke finder frem til, hvad det er, der betyder noget for folk. Jeg har et indtryk af, efter denne forklaring og samtale, at alle respondenter er indstillet på, at det er autenciteten, der er vigtigst, og at jeg ikke har nogen fordømmende hensigter med sandheden men en reel interesse i den.

Morten og Sanne

Morten og Sanne er henholdsvis 37 og 44 år. Morten arbejder til daglig som værkfører mens Sanne arbejder som industrioperatør. Udover uddannelsen som operatør er Sanne desuden uddannet kontorassistent og materialist. Morten og Sanne er udvalgt som responter på baggrund af, at jeg ikke betragter dem som deciderede miljøansvarlige mennesker men alligevel som nogle, der har en vis viden om forskellige miljøanliggender. Jeg ved at Sanne har et godt kendskab til kemiske produkters virkninger på miljøet mens jeg via forskellige samtaler har erfaret, at Morten har en vis viden om forskellige miljøanliggender og om, hvad der rører sig samfundsmæssigt, såvel nationalt som internationalt i forhold til miljøproblematikker. Det er mit indtryk, at en modebevidst og eksklusiv fremtoning er vigtig for Sanne for såvel hende selv som den måde hjemmet er dekoreret

og holdt. For Morten har jeg vurderet, at det er væsentligt for hans livskvalitet, at han kan agere som han ønsker uden for mange begrænsninger og uden at lade sig tynge af dårlig samvittigheder over at agere som han vælger. Et af mine væsentligste udvælgelseskriterier af parret har været, at jeg har et klart indtryk af, at det ikke er et spørgsmål om manglende økonomisk mulighed for at prioritere en højere grad af miljøansvalig handlen. Derudover har jeg tænkt, at dette kunne være en mulighed for at få indblik i hvad det er, der har betydning for, at miljøansvarlighed fravælges i et tilfælde, hvor det ikke som udgangspunkt er et spørgsmål om manglende viden eller økonomiske muligheder og ligeledes hvilke primære begrundelser der ligger bag i de tilfælde, hvor de vælger et produkt eller ne service, de vurderer som miljøansvarligt. Via besøg i hjemmet og samtaler gennem flere år har jeg erfaret, at indkøb af miljømærkede produkter som for eksempel Ø-mærket og Svanemærket ikke er noget, det prioriteres som en del af deres hverdagsliv og jeg betragter dem langt fra som ideologiske på miljøområdet. Derimod afspejler samtaler med parret, at de ofte tænker i lave energiklasser, når det drejer sig om hårde hvidevarer. Parret bor i hus på ca. 200 kvm. i en mindre by, hvor der er skole, indkøbsmuligheder og gode togforbindelser til større bycentre. To ud af tre børn er hjemmeboende. Parret har to biler, hvoraf den ene lige er blevet fornyet til en, som de betragter som miljøvenlig.

Da jeg kommer for for at foretage interviewene bliver jeg budt velkommen til et bord med kaffe på kanden, vand i karafel samt kage og småkager på fad. Hjemmet fremstår som altid ryddeligt med stilrent interiør i matchende nuancer og køkkenet, hvor vi sidder, er udstyret med et stort amerikansk køleskab, der summer i baggrunden. Interviewene med hver af parterne forgår uden, at den anden er til stede. Til det indledende spørgsmål om hvor de vil placere sig på den miljømæssige bevidsthedsskala, svarer de begge, at den er forholdsvis høj måske en otter, da de hver især er nødt til at tænke en del i miljø såsom affaldssortering på arbejdet men også, at de tænker på miljø i forhold til deres hverdag. Her er det primært affaldssortering af glas, papir og batterier de nævner. Ligeledes kører Morten forskelligt affald på forbrændingen, hvor det sorteres i de respektive containere.

I forhold til miljøansvarlighed i praksis peger de begge på, at de befinder sig på en seks og, at den gennemsnitlige dansker nok befinder sig på en femmer. Som årsag til at deres bevidsthed, er større end praksis, begrundes Sanne med et spørgsmål om tid og økonomi. I forhold til tiden peger hun på, at hun nok havde mere tid til at bruge ressourcerne bedre, hvis der var mere tid i hjemmet og at hun nok også ville bage sit eget brød. For Morten betyder det praktiske meget, han ønsker ikke at handle efter sin miljøbevidsthed, hvis det bliver upraktisk.

Han peger blandt andet på, at en pendlerordning til og fra arbejde ikke ville fungere for ham, da han vil hjem når han har fri og ikke vil risikere at skulle gå og vente på een, der måske skal arbejde over. Til gengæld vander han ikke græsset i haven, hvis der har været tørt i en periode, da han synes det er noget svineri og at græsset alligevel kommer tilbage, når der igen bliver fugtigere i vejret.

De peger begge på at de mener at udsigterne til den globale påvarmning er et problem og at udledningen af fossile brændsler skal nedsættes og at vi alle har et medansvar. De peger på at årsagen til, at de købte den nye bil er, at den er mindre brændstof forbrugende. Morten peger dog på at han tager bil og fly fremfor tog, hvis dette kan betale praktisk og ikke mindst økonomisk, han mener ikke man tænker over, at der er et valg i de situationer hvor det mest praktiske samtidig er det mest økonomiske.

I forhold til indkøb prioriterer de ikke økologiske varer. Sanne svarer i første omgang, at det nok primært er et spørgsmål om økonomi, da hun køber økologisk, hvis prisen næsten er den samme som det konventionelle.

Sanne peger dog på at hun, når det gælder oksekød og hvis der i Netto findes valget mellem økologisk eller ikke-økologisk, vælger det økologiske. Dog shopper hun ikke rundt efter det, da de samler deres indkøb i Netto. Hun begrundet valget af det økologiske oksekød med et ønske om at prioritere dyrevelfærd men, at det ikke er af hensyn til hverken familiens sundhed eller miljøhensyn. Om sommeren køber hun æg fra landet, men i vinterhalvåret, nævner hun, at hun køber almindelige æg, som hun uddyber som burhønsæg. Hun begrundet købet med, Morten godt kan spise 25 æg på en uge og hun derfor synes, det bliver for dyrt at tænke på dyrevelfærd. Derimod kunne det bedre hænge sammen, hvis de kun spiste 6 æg om ugen for eksempel.

Efter yderligere samtale, hvor jeg spørger om der i princippet ikke er penge til økologisk indkøb, hvis det var en prioritet hos dem, peger Sanne på, at det nok nærmere er et spørgsmål om vane, og at de sikkert nok kunne finde pengene hvis de prioriterede det. Morten nævner, at han godt kan finde på at købe økologisk, hvis der er et produkt der smager godt og så tilfældigvis er økologisk, men at det ikke er noget, de går efter i deres indkøb, men de vælger det heller ikke bevidst fra. Han synes, der er en tendens til, at det i visse kredse er virkelig ugle set hvis ikke, man køber økologisk men, at han er ligeglad med denne fordømmelse. Ifølge Sanne kan deres omgangskreds beskrives nærmest som 100 % lig dem på mange områder ikke mindst i forhold til miljøanliggender. Dog mener hun, at nogle af hendes veninder er mindre opmærksomme på miljøanliggender, end hun er og at flere af dem muligvis ville tænke mere over deres handlinger, hvis de blev gjort opmærksom på det. Udover en nedsættelse af afbrændingen af fossile brændsler peger Morten på, at han finder

det vigtigt med rent drikkevand til alle og at det for ham ikke bare er et spørgsmål om rent drikkevand i nærmiljøet men ligeledes på globalt plan.

Det der fanger mig mest i samtalen med Morten og Sanne er følgende: Morten har lagt vægt på, at han vægter rent drikkevand højt men han vælger ikke at købe økologiske produkter for at undgå sprøjtegifte i jorden. Til spørgsmålet om han selv anvender ukrudtsmiddel, gør han opmærksom på, at han anvender det til flisearealerne, da det er det mest praktiske, som for ham spiller en væsentlig rolle.

Morten mener, at det kan være svært selv at tage ansvar for de ”rigtige” miljøvalg og at tage stilling til det hele, når man er vant til at gøre tingene på en måde og så skal til at tage stilling til noget andet. Han mener, at de fleste folk idag har så travlt, at de typisk vil vælge den nemmeste løsning i forhold til et problem som eksempelvis ukrudt.

Han mener, at der burde være flere incitamenter til at agere miljøansvarligt. Han udtrykker, at han mener, det er vigtigt, at regeringer skaber nogle gode rammebetingelser for miljøansvarlighed. Samtidig gør han opmærksom på, at det er vigtigt, at det ikke kommer til at virke formynderisk. Han mener det er væsentligt, at man som forbruger har et valg men at et miljøvenligt valg burde være for godt til at sige nej til. Han mener, at det er den eneste måde at få den brede befolkning til at handle miljøansvarligt.

I forhold til Sanne falder samtalen på blandt andet vasketøj. Hun gør opmærksom på at hun vasker primært på 40 og somme tider på 60 grader. Tidligere vaskede hun på 60 eller 90 grader men grundet oplysning via medierne, er hun blevet opmærksom på, at man fint kan vaske tøjet rent på den lavere temperatur. Hun synes det er skønt, at man herved sparer såvel strøm som vand og at det dermed også er godt for miljøet. Da hun arbejdede som materialist prøvede hun at anvende Svanemærkede vaskeprodukter, men hun syntes ikke, det vaskede tøjet ordentligt rent. Sanne udtrykker at følelsen af at vasketøjet er rent og lækker, er vigtigt for hende, da hun er vokset op med sådan noget dejligt vasketøj.

Sanne bruger skyllemiddel selv om hun godt ved det ikke er godt for miljøet, hun har forsøgt at stoppe, men det var svært at undvære duften.

Hun nævner, at man kan blødgøre tøjet ved at bruge eddike i stedet men, at det ikke dufter, og derfor ikke er det samme, hvilket indikerer at hun kender til såvel skyllemidlets dårlige indvirkning på miljøet og til et delvist alternativ.

Hun peger på, at hvis ikke de boede et sted, hvor der store dele af året lugtede af gylle mener hun, at tøjet i langt højere grad ville kunne tørre udenfor og at brugen af skyllemiddel nemmere ville kunne minimeres. I relation til det med tiden som en af grundene til at hun ikke lever mere økologisk end tilfældet er, nævner Sanne senere i samtalen, at hun tørrer håndklæder i tørretumbleren men, at hun ikke tørre andet vasketøj i tumbleren, da det slider meget på tøjet.

Jeg får indtryk af, at såvel Morten som Sanne er orienterede om effekten af, eller i hvert fald nogle af de miljøbelastende effekter, af de kemiske produkter de andevnder til at gøre ukrudtsarbejdet nemmere samt til at give tøjet såvel blødhed som duft. Ikke desto mindre vælger de at nedprioritere en miljøansvarlig handlen. De begrundet deres valg med andre prioriteter, såsom nemhed, børnenes tilfredshed over vasketøjet, renere tøj mv.

Jeg drager det amerikanske køleskab ind i min samtale med såvel Morten som Sanne og spørger til om ikke det er meget energiforbrugende hvortil de begge siger, at det er enormt energi krævende. Sanne har fortrudt købet af denne grund, mens Morten gør opmærksom på, at nok er det vildt strømslugende, men at de til gengæld med alle de andre hårde hvidevarer har gået efter de bedste energiklasser. Han peger på, at de var meget selektive, da de købte, det fordi de helt specifikt ville have et køleskab af denne model, og at det var det ønske, der kom i første række.

Hun peger på, at hun ærgrer sig over købet både på grund af, at det er noget svineri rent miljømæssigt og at det netop er sådan noget man ikke bør bruge, da det godt kan erstattes med noget der er noget bedre for miljøet, også på grund af det økonomiske, men samtidig ved hun godt at luksus og stil betyder meget for hende.

Samtalen med Sanne bevæger sig i retningen af luksusvarer som parfume, hårprodukter og makeup. Hun gør opmærksom på, at det er vigtigt for hende at have adgang til disse varer og at det for hende overskygger miljøhensyn. Sanne mener, at dette behov nok er en kombination af hendes tidligere arbejde som materialist og dét at hun har været vant til det siden hun var barn.

Sanne og jeg taler afslutningsvis om madpakke-indpakning, hvor hun bruger staniol. Hun er klar over, at staniol ikke er så godt for miljøet men hun synes, det er det, der holder maden mest frisk. Dog peger hun på, at hun måske burde bruge bagepapir, og at det måske er næsten lige så godt og hun afslutter samtalen med at gøre opmærksom på, at hun nok plejer at vælge at lukke øjnene for miljøhensyn, når hun bruger staniol men at det er sværere at lukke øjnene når man bliver mindet om det.

Morten er bekendt med, at Sanne anvender såvel skyllemiddel som staniol og han peger også selv på, at han godt ved, at det er noget skidt for miljøet men samtidig, at hun af andre hensyn, som hun mener, er væsentlige, vælger det, hvormed han ikke stiller yderligere spørgsmålstejn ved anvendelsen af disse produkter. Morten mener, at kombinationen af manglende tid, stress, vaner og ikke mindst økonomi er afgørende for at han ikke agerer mere miljøansvarligt.

Efter interviewene med Morten og Sanne er jeg efterladt med et indtryk af, at det ikke er miljøområdet, der optager dem mest. Jeg har opfattelsen af, at de ikke har noget imod at agere miljøansvaligt, men kun så længe, at det ikke koster dem noget særligt i form af penge, tid eller kompromiser fra andre prioriteter. Hermed vil jeg ikke karakterisere dem som aktive spillere i miljøfeltet men derimod som aktive i andre felter, der til tider effektmæssigt overlapper miljøfeltet. De oplever begge, at de har en travl hverdag, hvor det ofte er vaner, der afspejler deres indkøb. Ikke desto mindre gør de begge opmærksom på gennem samtalerne, at de i princippet har ressourcer i form af økonomi og til dels viden til at agere mere miljøansvaligt end tilfældet er men, at det er andre behov, der vægter højest. Jeg får også et indtryk af, at de i holdninger er betydeligt mere miljøbevidste, end de er i handlinger. De peger blandt andet på tiden som en væsentlig faktor for, at de til tider undlader at agere miljøansvarligt. Ikke desto mindre anvender Sanne tid på at hænge vasketøj til tørre fremfor at anvende tørretumbleren, ikke af hensyn til miljøet men på grund af at det bevarer farverne bedre, hvilket afspejler at der prioriteres at anvende tid i et andet felt der prioriteres højere. Det kunne man eventuelt karakterisere som modefeltet. Desuden nævner de vanens magt ligeledes som vægtig i forhold til ikke at ændre visse vaner. Såvel mangel på tid, vane, komfort og andre prioriteter synes at præge parrets forhold til manglende miljøvenlige handlinger.

Jette og Carsten

Jette og Carsten er henholdsvis 38 og 56 år gamle. De bor i hus på ca. 200 kvm med tre hjemmboende børn i alderen 9, 13 og 14 år. De bor som Helle og Leif i en by, hvor der er forholdsvis gode muligheder for varieret indkøb. Jette er uddannet og arbejder til dagligt som folkeskolelærer. Carsten er ligeledes uddannet lærer, men har de sidste 11 år haft en stilling, hvor han arbejder med miljøanliggender og for at øge miljøbevidstheden og miljøansvarligheden hos kommunens indbyggere. Som et uddannelsesmæssigt supplement til læreruddannelsen har han sideløbende med miljøstillingen i kommunen taget en treårig kompetence uddannelse. Noget af det første der møder øjnene, når man ankommer til Jette og Carstens hus er det overdækkede halvtag fyldt med cykler, havemøbler og kasser fyldt med forskellige ting og sager købt på genbrugspladsen, men som endnu ikke har fundet plads i hjemmet. Derudover ses en forholdsvis ny stor bil.

Huset ligger på en 11.000kvm grund i udkanten af byen. På vej mod hoveddøren mødes man af et par håndfulde katte, hvoraf de fleste er killinger. En enkelt killing har held til at slippe med indenfor, hvorefter der slås alarm, og ét af børnene reagerer lynhurtigt med at fange katten og sætte den udenfor.

Hjemmet er præget af originalt design, der består af en blanding af selvbyg og ”mærkevare interiør” og i stuen står en brændekurv ved siden af en brændeovn.

Hjemmet fremstår ikke rodet, men alligevel som et hjem, hvor alt ikke nødvendigvis står på sin respektive plads. Mange af brugsgenstandene som grydeskeer, skåle og kopper står synligt fremme. Der er meget aktivitet og snak i køkkenet mellem familiens fem medlemmer. Jette foreslår, at Carsten og jeg sætter os ud i ”orangeriet”, der er den sidste tilføjelse til huset af det Carsten har bygget til siden de købte huset for 14 år siden.

Jeg bliver spurgt, om jeg vil have kaffe inden vi sætter os ud for at påbegynde selv interviewet.

Jette og Carsten vil placere sig på miljøhandlingsskalaen på henholdsvis 6 og 8. Begrundelsen fra dem begge for, at de ikke befinder sig højere er, at de har valgt en bil, de ikke betragter som miljøvenlig, men derimod udfra et ønske om komfort og derudover et spørgsmål om vane, da de har været vant til forholdsvis store biler. Jette peger ligledes på, at det for hende også er et spørgsmål om identitet. Carsten udtrykker at en rummelig bil for ham er en del af det gode liv og forholdsvis nødvendigt i en hverdag med tre børn.

Carsten peger på, at der stadig er en del på den energimæssige side, han endnu ikke har fået indarbejdet i hjemmet på en måde, så det er miljømæssigt optimalt, men at det er et spørgsmål om økonomiske begrænsninger og tildels et spørgsmål om kombinationen af manglende tid og prioritering.

Eksempelvis siger han således om hvorfor han fx. ikke har fået genetableret en kompost, der har været nedlagt i to år grundet byggeri:

”Fordi der er kommet for mange ting i vejen i forhold til vores udbygning her, der har taget tre gange så lang tid nærmest som forventet og så hænger det sammen med ”det gode liv”, altså det har været vigtigere for mig at gå og lave den der lille sø ved legehuset til [navn], fremfor at komme videre med det der område, hvor komposten skal være”.

Legehus med sø.

Carsten omtaler ved flere lejligheder hvordan det gode liv er vigtigere for ham, end det er, at udvise miljøhensyn men, at det gode liv for ham blandt andet er, at passe på naturen, da en ren natur er en del af det gode liv for ham. Naturen har haft stor betydning for Carsten siden han var barn, hvor han tilbragte mange timer alene ved bl.a. åen, og det er naturligt for ham at værne om den.

Han peger desuden på at det senere hen også var andre relationer, der var medvirkende til, at forholdet til naturen og ønsket om at bevare et sundt og rent miljø udviklede sig.

Ifølge Carsten er han ikke opvokset i en familie, hvor der var fokus på miljøhensyn. Jette peger også på, at hun ikke er opvokset i en familie, hvor man tog de store miljøhensyn, men hvor man til gengæld, var villige til at betale en merpris for god kvalitet eller et specifikt produkt eller en service, man ønskede sig. Hun mener selv, at kimen til hendes villighed til at betale en merpris for økologi og andre miljøvenlige varer er grundlagt i opvæksten. Eksempelvis påpeger hun, at hun sjældent egentlig er bevidst om, hvor meget mere hun betaler for miljømærkede produkter sammenlignet med ikke miljømærkede varer.

Hun mener at den deciderede miljøbevidsthed er startet efter hun flyttede hjemmefra og kom på HF, hvor hun begyndte at forhold sig til nogle emner, der før havde været mere ukendte for hende og identificere sig men nogle typer af mennesker, der efter hendes mening repræsenterede noget andet end det hun kom fra. Dog peger hun på, at der nok tidligere har været igangsat nogle processer, hvor hun er begyndt at lægge mærke til andre måder at agere på end dem, hun har kendt hjemmefra og

derfra er begyndt at tage mere aktivt stilling til, hvordan hun gerne ville leve sit liv. Hun giver udtryk for, at påvirkningen i relationer udenfor familien har haft væsentlig indflydelse på hendes miljøbevidsthed fra da hun var helt ung.

Desuden peger hun på, at dét at hun fik børn, gav hende en anden bevidsthed omkring sundhed og miljø.

I haven ses et velholdt drivhus, jeg ved det er Jettes, og hun giver udtryk for at det betyder meget for hende at have hjemmedyrkede usprøjtede grøntsager. Jette vander primært drivhuset med regnvand, men i tørre perioder supplerer hun med vand fra hanen.

Efter interviewet med Jette og Carsten har jeg fået indblik i, at de som par har forskellige begrundelser for at agere

miljøansvarligt. Jette tænker meget på egen og familiens sundhed i valget af økologiske indkøb, og at det er vigtigt for hende at føler, at hun køber kvalitet. For Carsten er det mere et spørgsmål om, at det er bedre for naturen, at der ikke sprøjtes. Han peger på, at naturen betyder meget for ham, i det der for ham kan defineres som ”det gode liv”. Hermed kommer miljøfeltet naturligt ind over deres prioriteter end det er tilfældet med foreksempel Morten og Sanne. Jette peger på, at hun er vokset op hos forældre, der gerne betalte for kvalitet, hvilket hun mener, kendetegner flere af hendes valg, da hun selv er ganske villig til at betale en merpris for økologiske produkter, og at hun også somme tider måske gør det mere end de har økonomi til. Dog peger hun på, at hun ikke ønsker at støtte økologiske varer, hvis ikke hun mener, at kvaliteten er i orden. Dog har jeg indtryk af, at hun ikke vælger at undvære i så fald, men derimod vælger det ikke økologiske produkt, som hun synes er af bedre råvare- og smagsmæssig kvalitet. Det kan til tider også være et spørgsmål om kvantitet, der får hende til at fravælge økologiske varer. Med Carsten har jeg fået et indtryk af, at hans bevæggrunde for at agere såvel miljømæssigt ansvarligt som ikke-ansvarligt, ligeledes stammer fra personlige præferencer. I forhold til det miljøansvarlige, hvor han peger på, at naturen giver ham noget livskvalitet, og for ham bidrager til det gode liv. Hvor det i forhold til ikke-miljøansvarlige handlinger, ligeledes kobles til det gode liv. Der er ting han gør, eller ikke gør i

forhold til hans forståelse af, hvad der er godt for miljøet. Disse handlinger kan ikke stå alene som godt eller skidt for miljøet, men skal for Carsten kobles til, om det giver hans tilværelse mening og glæde. Han peger på, at han som barn blev knyttet til naturen, da han var meget alene og derfor tilbragte meget tid derude. Desuden mener han, at det er vigtigt, at man som individ handler i forhold til, hvad det er for et samfund, man ønsker sig. Han køber primært økologiske varer på grund af, at han ikke mener det er i orden, at landbruget sviner som de gør, og hvor det hele gælder om at optimere produktionen. Han indkøber ikke økologisk af hensynet til sundhed, da han mener, at der er mange andre parametre, der spiller ind på sundhed end kost og rengøringsprodukter.

Helle og Leif

Helle og Leif er et par på hhv. 51 og 59 år. De bor alene i hus på ca. 114 kvm og har to fraflyttede børn. De bor i en provinsby som Jette og Carsten, hvor der er et varieret udbud af indkøbsmuligheder. Helle er uddannet og arbejder som pædagog i byen og cykler til arbejde hver dag, mens Leif er uddannet og arbejder som folkeskolelærer udenbys. Han bruger bilen til og fra arbejde dagligt. Leif gør opmærksom på, at de har en forholdsvis ny og brændstofvenlig bil, som de har købt primært af miljøhensyn men, at de ikke havde købt den, hvis den havde været en del dyrere, da økonomien i et sådan tilfælde ville have betydet, at de havde valgt at tage mindre miljøhensyn. Parret er udvalgt med baggrund i mit kendskab til dem som mennesker, der tænker på hensynet til andre i deres gøren og laden og som nogle, der skiller sig ud fra mængden ved et minimeret overforbrug. De virker engagerede i samfundsproblematikker fra lokalt til globalt niveau, herunder miljøanliggender. Desuden har jeg et indtryk af, at de er bevidste om, hvordan forbrug er knyttet til mange samfundsproblematikker. Jeg vurderer, at disse respondenter kan give mig et større indblik i, hvad det er, der får folk til at acceptere et tøjlet forbrug, og hvad det er, der har igangsat og fortsat motiverer dem til at agere miljøansvarligt i deres hverdagsliv.

Da jeg ankommer til huset går jeg om bagved til bagtrappen, da det altid er den indgang der benyttes af såvel dem selv som af gæster. Herfra kommer jeg ind i entreen, hvor Leif tager imod, og hvor det første der springer mig i øjnene, er skohylden med utallige løbesko.

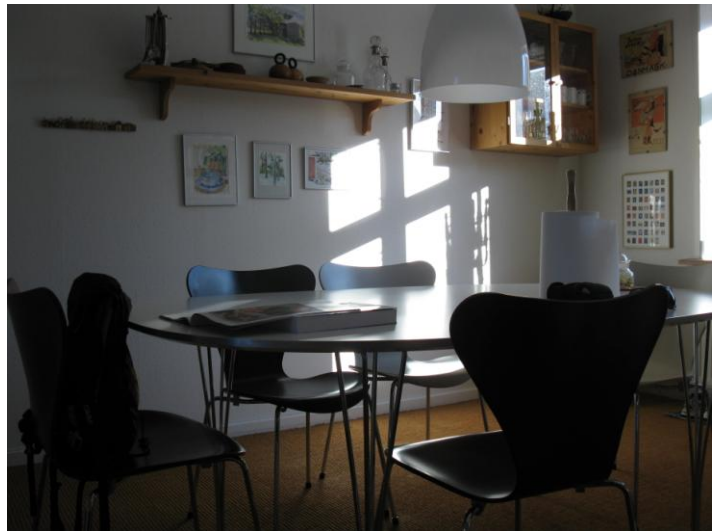

Jeg kan se, at det er sko af mærket Nike, der står der. Til spørgsmålet om, hvad der er afgørende for, at de vælger Nike, svarer Leif, at det primært er et spørgsmål om komfort, at det er dem, der er bedst at løbe i sammenlignet med prisen på andre, der er tilsvarende gode at løbe i. Til spørgsmålet om de har undersøgt produktionsmetoder og eventuelle belastninger, der er forbundet med produktionen svarer han, at det ikke er noget, de

har handler efter i dette tilfælde, da løb er en stor del af deres hverdag, og det vigtigt, at de har de sko, der passer dem bedst.

Antallet beror på, at det er nødvendigt, når man løber så meget, som de gør, og at de i øvrigt har et par stående til børnene, når de er hjemme på besøg. Vi går videre ind til køkkenet, hvor vi sætter os ved bordet. Leif spørger om jeg vil have noget vand eller noget te. Det er hen på eftermiddagen og jeg lægger mærke til, at der ikke er tændt hverken elektrisk eller stearinlys.

Køkkenet er præget af en blandet indretning, hvor det der binder det sammen er det enkle. Den funktionelle del af køkkenet, med køkkenskabe, komfur, køleskab og vask er forholdsvis småt. Væggene i køkken alrummet er dekoreret med nogle træhyller med planter og på væggene hænger indrammede akvareller. Stuen er præget af en stor bogreol og en tv-krog med sofaarrangement, heller ikke her er der tændt elektrisk lys, da jeg kommer. Vi sætter os i køkkenet og jeg

introducerer undersøgelsen og samtalen begynder. Til spørgsmålet om hvor miljøbevidste de er svarer Leif, at han nok ligger et sted midt på skalaen, da han jo læser om miljø i Information og diskuterer miljøanliggender derhjemme og med venner men, at han ikke derudover opsøger miljøinformation selv. Helle derimod mener hendes miljøbevidsthed er forholdsvis høj, og på

omkring en otter, da hun tænker miljø på såvel arbejde som i sin fritid. I forhold til jobbet nævner hun for eksempel, at når børnene skal spise madpakke, så kan hun ikke lade være at lægge mærke til, hvad deres mad er pakket ind i. Er det generelt pakket ind i staniol, og hun ellers har en god kontakt til forældrene, vil hun ofte nævne det ved lejlighed og foreslå en anden indpakning som eksempelvis bagepapir.

I forhold til deres miljømæssige praksis peger Leif på, at alt jo er en opvejning men, at de da generelt forsøger at leve deres hverdagsliv på en måde, så det minimerer bekostningerne for andre såvel mennesker som dyr. Helle vil placere sin praksis på en otter i forhold til miljøanliggender. Hun begrundet det med, at hun stort set altid cykler til alting også indkøb. Dog peger hun på, at det nok er det med bilen, der gør, at de ikke befinder sig højere på skalaen. De bruger bilen, hvis der skal handles tungt, hvis de skal udenbys eller hvis Helle skal på forbrændingen med affald. Helle synes, at de forsøger ikke at forbruge unødigt og at der godt kunne barberes noget væk i køkkenalrummet, hvor vi sidder men, at planterne og billederne blandt andet er vigtige for hende, da hun synes, det er med til at skabe en varme og et dejligt rum at være i.

Leif peger på at noget af det der irriterer ham mest nok er det der med, når folk sviner unødigt. Som eksempel nævner han, dem der kører i biler såsom firhjulstrækkere hvilket han synes er unødvendigt for de fleste mennesker.

Helle gør opmærksom på, at det er hende, der kører affald på forbrændingen, det er ikke noget hun bryder sig om, men hun kunne aldrig drømme om ikke at foretage denne sortering og det arbejde der følger med, da hun ikke mener, det er rimeligt ikke at sortere affald, når det belaster så meget, og at hun ikke har samvittighed til andet. Grunden til det altid er hende, der gør det, er at Leif synes, det er endnu værre end hun gør.

Dog synes hun, at sildeglassene er for ulækre til at komme i boblerne, da de også får resten af det, der er i boblerne til at stinke. Dem kommer hun derfor i skraldespanden selvom hun godt ved, hun burde vaske dem op og smide dem i boblerne. Hun mener, at man også skal tage hensyn til sorteringspersonalet. I tråd med dette nævner Helle senere i samtalen, at de samler noget af deres brusevand i en spand når de bader, som de så bruger til toiletskyl. Også her peger hun på, at hun egentlig synes, det er træls men, at hun

ikke har samvittighed til bare at lade det gå til spilde, når det nu ikke fejler noget.

De peger begge to på, at de shopper rundt for at finde nogle miljøvenlige produkter til rimelige priser og de nævner, at de synes, at mange miljømærkede produkter ikke er så meget dyrere end de konventionelle, hvis bare man er opmærksom på, hvor man skal købe dem.

De køber begge øko æg, men kan muligvis strække sig til æg fra fritgående høns, men burhønsæg, siger de, at de aldrig kunne finde på at købe, da de synes, det er uacceptabelt at behandle dyr på sådan en måde. De ønsker derfor på ingen måde at støtte denne produktion.

Helle nævner, at de har diskuteret i familien om æg fra fritgående eller fra økologiske høns var de bedste at købe. Her tænker hun primært i hvilke forhold hønsene går under og dernæst det økologiske aspekt, som dog også spiller en rolle for valget. Hun siger, at deres søn undersøgte det og gav besked om, at det var bedst at købe fra de økologiske, så det har hun prioriteret siden.

Andetsteds i samtalen taler Leif om, at de har nedsat deres forbrug af oksekød, da produktionen er så tung for miljøet. Han nævner at de spiser mere svin i stedet eller økologiske kyllinger, som de køber på landet. Leif synes, det er unødvendigt at svine så meget via oksekød, når nu der er alternativer. Med hensyn til svinekød, så køber de ikke altid, men typisk økologisk. Primært fordi de ikke ønsker at bidrage til en samfundsudvikling hvor dyr er blevet noget, man masseproducerer, og hvor det kun drejer sig om at få så stor profit som muligt ud af produktionen. Han synes det er begærerisk den måde vores kødindustrier er indrettet på idag. Kyllinger vil de kun købe på landet, hvor de har haft mulighed for at gå frit omkring og har fået økologisk foder. Han peger på, at det er vigtigere for ham at tænke på dyrevelfærd end at tænke på den ekstra miljøbelastning eksempelvis frilandsgrise har på vandsystemerne blandt andet i form af fosforudledning. For ham spiller det en stor rolle, at dyrene har levet under forhold, hvor de har trivedes.

Såvel Helle som Leif peger på, at de ikke er vokset op i familier, hvor man tænkte på miljøanliggender og henviser til, at det var der ikke nogen der gjorde i den tid. Dog nævner Helle, at hun er vokset op med, at man ikke skulle smide skrald i naturen, og at man rydder op efter sig selv, uanset hvor man var og at man ikke skulle forbruge unødvendigt vand for eksempel.

Helle udtrykker ligeledes at hun fungerer på en måde, hvor hun ikke kan sortere informationer om, hvad der er skidt fra, som hun mener mange andre kan. Hun registrerer disse ting og kan efterfølgende ikke bare lukke øjnene for det i sine handlinger, da hun ikke synes, man kan være

bekendt at være ligeglad. Hun synes, alle har et ansvar og mener, at tingene kunne se meget anderledes ud, hvis alle tog deres del af ansvaret på de områder hvor de kunne.

Ifølge Leif blev han først rigtig opmærksom på, hvordan hans handlinger kunne have en direkte effekt på det omkringliggende samfund og om behovet for at tage ansvar for handlingerne i forbindelse med fokus på ozonlag problematikken.

Helle gør opmærksom på, at hun primært vasker tøj på 40 grader med mindre det er uld, men at hun tidligere vaskede på 60 eller 90 grader.

Hun peger på at det for hende helt sikkert primært er et spørgsmål om, at der ikke er grund til at svine mere end højst nødvendigt og at det sekundære er økonomien i at de sparer noget via vand- og elforbrug. Helle peger desuden på, at alle deres hårde hvide varer, er den laveste energiklasse selv om det er lidt dyrere i indkøb. Dog er køleskabet ikke energivenligt, da det er halvgammelt, men samtidig synes de også det er unødvendigt at skifte det ud så længe det fungerer, der er ingen tvivl om, at når de skal have et nyt køleskab blive det et i den laveste energiklasse.

Udover at være vokset op i en familie, hvor der blev lagt vægt på ressourcebesparelser og at rydde op efter sig selv nævner Helle, at hun blev mere bevidst i takt med, at deres ældste barn kom hjem fra skole og fortalte hende om hvad, man skulle gøre for at beskytte naturen. Noget hun havde lært i natur og teknik timerne.

Leif peger på, at det er ligeså vigtigt for ham, at han sætter sine kryds til politiske valg, fordi han ønsker at gøre sit til at præge det samfund, han lever i, så mener han, det er ligeså relevant, at man som individ og forbruger handler på en måde, som man synes, man kan være bekendt, og som afspejler det samfund, man ønsker sig.

Dog peger han på, at det for ham ikke er et spørgsmål om økologi frem for alt. For visse produkter vælger han ikke-økologisk, hvis han mener, der er en nævneværdig forringet kvalitet for det økologiske produkt sammenlignet med ikke-økologisk.

Samtidig efterlyser de, at der i højere grad blev skabt et fokus på blandt andet de miljøproblematikker, der er en realitet, og hvad man som borger kan og bør gøre for at minimere problematikkerne. De så gerne at regeringen tog initiativer, så den enkelte borger kan se, at det er nødvendigt at forholde sig til miljøproblematikken.

Interviewene med Helle og Leif efterlod mig med et indtryk af, at det er personer, der gør sig overvejelser om hvilken effekt deres gøre og laden har på andre individer og miljø. Jeg vurderer, at det er et par, der udviser, de er i besiddelse af en forholdsvis stor handlingskapacitet, da de begge dels peger på at det enkelte individ har et ansvar for den retning samfundet går i. Dette element kan

også knytte sig til deres habitus. Der er en tendens til at begge vil vælge dyrevelfærd fremfor miljøhensyn. Dog betyder dette i mange tilfælde, at der er en overlapning til miljøfeltet fra ”dyrevelfærdsfeltet”, men at dette ikke som udgangspunkt begrundes med et primært ønske om at agere miljøbevidst. Ikke desto mindre vurderer jeg, at flere af deres handlinger og deritil knyttede udsagn og begrundelser bevidner, at de i mange tilfælde er aktive spillere i miljøfeltet som det prioriterede. Det økonomiske felt synes at spille en rolle men samtidig en mindre væsentlig rolle i deres valg, af produkter og services, da de begge peger på, at de sidder rimelig fornuftigt i det økonomisk. De er opmærksomme på, hvad de mener, er rimelig adfærd og forholder sig til det i deres handlinger. Jeg har et indtryk af, at det for Helle allerede i barndommen blev vigtigt ikke at svine og forbruge ressourcer unødvendigt samt at rydde op efter sig selv. Leif lægger vægt på i forhold til hans dyrevelfærds tanker, at han forestiller sig, at dette hænger sammen med, at han er opvokset i en tid med en anden form for landbrug end det vi kender idag. En tid hvor man havde et forhold til dyrene og kunne se på dem om og hvornår de trivedes.

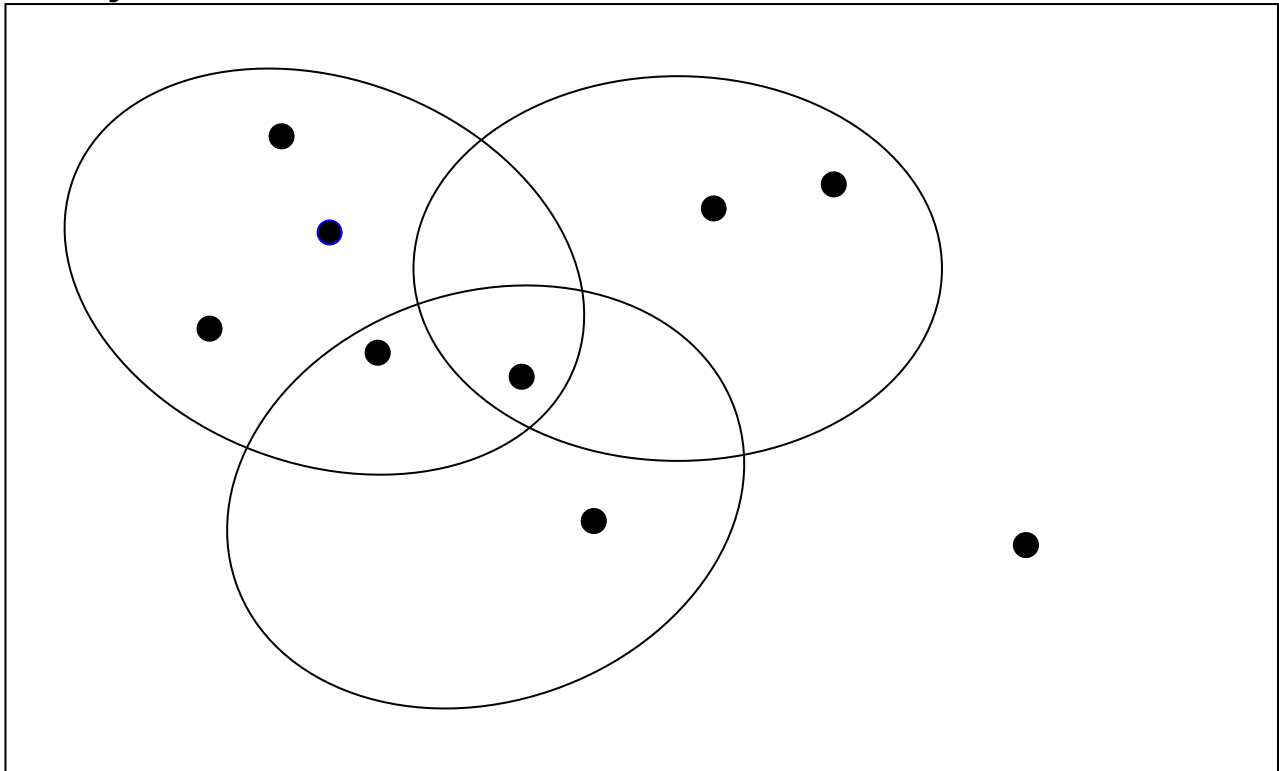
Han mener, at dette har gjort stort indtryk på ham. Dette underbygger at Leifs prioritering i forhold til dyrevelfærd kan bunde i den tidlige prægning af hans habitus og måske også i den praktiske bevidsthed. Miljøhensyn ikke i samme grad er blevet indarbejdet i hans praktiske bevidsthed som det tilsyneladende er tilfældet med miljøhensyn. Dette kan tyde på at den tidlige socialisering og de strukturelle betingelser der har knyttet sig til denne prægning i barndommen betyder, at han oftest vælger dyrevelfærd fremfor miljøhensyn, hvis valget står mellem de to. (Carsten derimod tyder umiddelbart på, at ville vælge anderledes, således at miljøhensynet kom før dyrevelfærds hensyn, hvilket jeg vurderer på samme måde kan kobles til de strukturelle betingelser, der var fremtrædende i forhold til dannelsen af hans habitus. Carsten fandt en stor værdi i den rene natur og har ikke på samme måde en forståelse af at dyr har hverken tanker eller følelser (Find citat, hvor han siger noget om at svin ikke rigtig tænker og føler). De peger begge på, at de ikke altid gider agere miljøansvarligt men, at de gør det alligevel, da de mener ansvarlighed er vigtigt, herunder miljøansvarligheden. Der er ikke nogle af dem, der arbejder med miljø i kraft af deres job, men Helle tager miljøet med på jobbet på den måde, at hun forsøger at påvirke såvel børn som forældre til at være bevidste om miljøansvarlighed.

5. Analyse

I min undersøgelse af hvad det er, der er afgørende for om individer vælger at agere miljøansvarligt eller ej og efterfølgende fører dette ud i praksis, har jeg i særdeleshed hæftet mig ved betydningen af felternes hierarkiske opdeling og overlapninger felterne imellem rent handlingsmæssigt. Denne erkendelse er i høj grad sket med inspirations fra Bourdieus teoretiske perspektiver om primært felt og kapital samt udfra ønsket om at se bagom specifikke handlinger, der er inspireret af de videnskabsteoretiske tilgange som beskrevet tidligere. Jeg har fundet, at man ikke nødvendigvis kan betragte en tilsyneladende miljøvenlig handling som ensbetydende med, at der er tale om miljøansvalig handlen. Om der er tale om miljøansvarlighed, mener jeg, er et spørgsmål om, hvorvidt den udførte miljøvenlige handling er motiveret af et ønske om at udvise miljøhensyn eller, om det er et spørgsmål om, at miljøvenligheden er en bi-effekt af en handling, der er drevet af andre motiver end miljøhensyn.

For at illustrere hvorledes jeg anvender denne erkendelse i analysen, har jeg udarbejdet nedenstående analysemodel. Denne er inddraget, da jeg mener, at den kan anvendes som en ”standardskabelon” i identificeringen og forklaringen af, om mine respondenter kan betragtes som aktører i miljøfeltet. Denne identificering er første stadie i analysen for at kunne besvare problemformuleringen, da jeg hermed kan vurdere hvilke handlinger, der kan relateres til miljøansvarlighed og hvilke, der ikke kan. Hermed giver jeg et bud på om respondenterne befinder sig i miljøfeltet eller ej. Dette giver mig materiale til andet stadie af analysen, der omhandler en identificering af hvad det er, der har betydning for om det enkelte individ befinder sig i miljøfeltet eller ej. Om de er aktører i miljøfeltet afhænger ikke af den specifikke handling men derimod af motivationen bag handlingen, hvilket til tider kan betyde, at handlinger motiveret af andet end miljøhensyn kan medføre en miljøvenlig handling som en bi-effekt. En sådan handling vil ikke blive vurderet som et udtryk for miljøansvarlighed. I andet stadie af analysen vil jeg bestræbe mig på at forstå respondenternes begrundelser for handlinger og herigennem søge at forstå årsagerne (motiverne) bag handlingerne. Det vil jeg gøre for til at blive klogere på hvad det er, der er afgørende for om individer vælger at agere miljøansvarligt eller ej. Til sidstnævnte identificering er det primært begreberne *habitus* af Bourdieu samt Giddens *praktiske og refleksive bevidsthed* og *strukturelle betingelser*, der danner de primære rammer for denne erkendelse. Derimod er der teoretiske fokus i første del af analysen på *handling, felter* og *kapital*.

Analysemodel

Ovenstående analysemodel skal forstås således: De ovale transparente cirkler illustrerer forskellige felter. Der kan som eksempel nævnes, at der kan være tale om, at de tre illustrerede cirkler kan repræsentere henholdsvis *miljøfeltet*, *det økonomiske felt* og *luxusfeltet*. Da denne undersøgelse er centreret om miljøfeltet, vil dette felt som udgangspunkt indgå som et standartfelt i denne analyse. De andre eksempler på felter kunne derimod godt være erstattet af andre felter såsom eksempelvis: *modelfeltet*, *det politiske felt*, *komfortfeltet* eller *dyrevelfærdsfeltet*. Når jeg i analysen benævner forskellige felter med forskellige navne, skal dette ikke tages som fyldestgørende benævnelser af disse felter. De forskellige feltbegreber anvendes udelukkende for at skabe en forståelse for, hvor det er folk er villige til at investere noget kapital ved udsigterne til at bibeholde eller akkumulere ny kapital i det pågældende felt. De forskellige feltbegreber skal således ikke forstås som faktiske og afgrænsede felter med derimod som en abstrakt og billedlig måde til at beskrive om folk agerer miljøansvarligt eller, om det er andre elementer, der styrer deres handling. Hvilke felter der bliver inddraget i analysen afhænger af hvilke felter de respektive respondenter vurderes at bevæge sig i udfra den pågældende samtale. Denne karakterisering anvendes som en måde at identificere miljøhandlinger på.

De sorte prikker i modellen illustrerer hver en specifik handling. Det er overordnet ikke interessant at eksemplificere hvilke typer af specifikke handlinger, der kunne være tale om, da disse kan være meget forskelligartede. Disse vil derimod blive fremhævet løbende i takt med analyse af et udvalg af respondenternes handlinger. Den sorte prik der i modellen er illustreret som værende udenfor nogle af cirklerne, er placeret der for at illustrere, at der kan være tale om handlinger, der er placeret i et felt, der ikke er defineret. Denne prik skal ikke betragtes som en handling, der befinder sig udenfor et felt men blot som en handling der befinder sig i et uidentificeret felt. Modellen er udarbejdet på baggrund af Bourdieus perspektiver på sammenhængen mellem handling, felt og kapital. Forekomsten af prikker fremhæver hvilket felt, der hos et individ har størst prioritet eller hvori, der er mest aktivitet. Ikke desto mindre skal man i denne sammenhæng være opmærksom på, at hvis der findes et overlap mellem to felter, som eksempelvis det økonomiske felt og miljøfeltet betyder dette ikke, at de motiverede handlingerne nødvendigvis er ligeligt fordelt mellem de to felter eller befinder sig lige meget i de to felter. Her er det jeg via min empiri og i kombination med mine analysebegreber mener at have fundet frem til, at der findes en hierarkisk opdeling af felter, der gør at nogle er mere overordnede end andre mere underordnede felter. Jeg mener blandt andet at dette kan kobles til Thøgersen (2007) perspektiver om, at stærkt forankrede normer føres ud i praksis mens mere overfladiske normer tilsyneladende ikke har nogen indvirkning på individers handlinger. For den identificering af motiverne bag en handling, er det nødvendigt at se bag om den specifikke handling. Hermed mener jeg det er vigtigt at finde ud af om dét at købe en ny bil er motiveret af ønsket om at spare penge på brændstof eller om det er udfra et ønske om at udlede færre udstødningsgasser. Det kan eksempelvis også være motiveret af et ønske om at opnå eller bibeholde en identitet eller et image som miljøansvarlig. Sidsthævnte motivation vurderes at placere handlingen i miljøfeltet, da det er et spørgsmål om, hvor individet vælger at deltage i spillet og kæmpe sine kampe for at akkumulere eller bibeholde kapital. Selv om effekten af to ensartede handlinger er den samme, så er disse handlinger fænomenologisk ikke nødvendigvis ensartede. Som eksempel kan nævnes, at hvis den ene handling er motiveret af ønsket om at akkumulere eller bibeholde kapital fra det økonomiske felt mens den anden handling er motiveret af ønsket om at akkumulere eller bibeholde kapital, der knytter sig til miljøfeltet.

Felter for handling

I denne del af analysen vil fokus være på at identificere hvilke udtrykte handlinger, der kan placeres i miljøfeltet. For ikke blot at begrænse den efterfølgende analyse til de udpegede miljøhandling, vil jeg i denne her del af analysen ligeledes udpege andre tilsyneladende miljøhandling, der

vurderes i realiteten at udspringer fra kampen i andre felter. Dette gøres for dels at illustrere, hvorledes der skelnes mellem miljøansvarlig handling og ikke-miljøhandling. Dels mener jeg, at der hermed fremkommer mere materiale til at kunne koble årsager til handlinger. Årsagerne/motiverne for disse handlinger kobles til begreber som habitus, bevidsthed og strukturelle egenskaber i den efterfølgende analyse. Analysen er inddelt sådan, at jeg identificer handlingers placering i feltet for ét af individerne af gangen og hvorledes felternes prioritering er placeret i forhold til hinanden for hver af individerne.

Identificering af felter:

Sanne

Som nævnt tidligere mener Sanne, at hun har en forholdsvis stor bevidsthed om miljøanliggende og vurderer, at hun rent handlingsmæssigt ligger over gennemsnittet i befolkningen. Der er flere af Sannes udsagn, der ved en kobling til de teoretiske perspektiver, tyder på, at Sanne ikke er en aktiv spiller i miljøfeltet. De udsagn der er kommet frem via samtalerne, kan naturligvis ikke betragtes som fyldestgørende for den måde Sanne tænker og handler på, men skal tages som udtryk, der knytter sig til en del af hendes livsverden og hverdagsliv. Af deciderede miljøhandlinger har jeg kun kunne identificere een handling, hvor jeg umiddelbart mener, at den er placeret i miljøfeltet og ikke er et resultat af en bi-effekt fra handlinger foretaget i andre felter. Denne handling knytter sig til affaldssortering i hjemmet. Her udtrykker Sanne at de sorterer glas, papir og batterier fra det almindelige husholdningsskrald.

Til spørgsmålet om hvorvidt Sanne køber miljømærkede fødevarer svarer hun overordnet, at det ikke er noget, de decideret går efter, men at hun altid køber økologisk oksekød, hvis de har det i Netto, hvor de hovedsageligt gør deres indkøb. Hun nævner således, at det er et spørgsmål om dyrevelfærd:

”Det er fordi jeg tænker på, hvordan dyrene har haft det. Det er i den bane jeg tænker”

Ved denne handling befinder Sanne sig således umiddelbart i dyrevelfærds feltet fremfor miljøfeltet. Vi taler videre om Sannes holdning om, at det er vigtigt at sætte dyrevelfærd højt. Dog har hun nævnt, at hun ikke shopper rundt for at finde det økologiske oksekød men at det kun er noget hun køber, hvis de har det i Netto. Dette afspejler, at dette felt ikke prioriteres højere end, at det ikke skal kræve for meget investeret kapital i form af eksempelvis tid at anskaffe varen.

I forhold til dyrevelfærds feltet er der tilsyneladende indtil flere felter, der rangerer højere. Sanne udtrykker bl.a. således til spørgsmålet om hvorfor de ikke køber økologiske æg eller æg fra fritgående høns:

”Det er nok i kraft af, at vi bruger så mange. Fordi hvis jeg kun købte seks æg om ugen så kunne det lige så godt være økologisk. Det er igen det der med økonomien”

Her giver hun udtryk for, at det ikke er dyrevelfærds feltet hun udspiller sin kamp i. Her viser hun blandt andet, at dyrevelfærd i det her tilfælde rangerer lavere end det økonomiske hensyn. Ligeledes tyder udtalelsen også på, at de i forhold til æg ikke er villige til at gå på kompromis for at være aktive på dyrevelfærdsfeltet, hvis det betyder, at det koster ekstra eller, at de skal ændre vanen med, at Morten spiser op til 25 æg om ugen. Den del af sætningen der lyder: *” så kunne det lige så godt være økologisk”* peger på, at Sanne udtrykker sig udfra det økonomiske felt og ikke dyrevelfærdsfeltet.

Ved samtale om hvorvidt Sanne køber miljøvenligt ind i form af økologisk eller ej, kommer det til udtryk, at det økonomiske felt også prioriteres højere end bl.a. miljøfeltet. Her siger Sanne:

”Hvis jeg står ved siden af to varer og det økologiske ligger tæt op ad prismæssigt, så tager jeg det”

Det vidner om en manglende villighed til at ofre noget ekstra for at være aktiv i miljøfeltet. Hun har dog tilsyneladende ikke noget imod at købe økologiske, men det betragtes ikke som en prioritet. Igen her er det tilsyneladende økonomien der spiller ind. Dog kommer vi senere i samtalen ind på det økonomiske aspekt, hvortil jeg spørger om ikke de i princippet har råd til at købe en del økologiske varer, hvis det var en prioritet, da jeg oplever, at de bruger mange penge på andre luksusvarer. Hertil svarer Sanne:

”jo jo, det er da helt rigtigt men jeg tror egentlig også, at SÅ meget dyrere er det nok heller ikke”

Yderligere svarer Sanne, at det desuden nok er meget et spørgsmål om tid og vane, i de tilfælde, hvor hun ikke agerer miljøansvarligt. Et interessant aspekt i forbindelse med det med tiden kommer frem længere fremme i samtalen, hvor snakken falder på vasketøj. Jeg spørger om hvorvidt Sanne tørrer vasketøjet i tumbleren, hvortil hun svarer, at det gør hun kun med håndklæder, da hun altid har været vant til dejlige bløde håndklæder hjemmefra og ikke kan vænne sig til, at de er hårde og kradser. Derimod peger hun på, at det meste andet hænges til tørre. Dette afspejler en miljøvenlig handling, som jeg dog mener, ikke kan betragtes primært som et ønske om at udvise miljøansvarlighed. Som begrundelse for at bruge tid på at hænge tøjet til tørre i stedet for at smide det i tørretumbleren siger Sanne:

”Jeg har det sådan lidt med, at når man kommer det i tørretumbleren, så slider det på tøjet og jeg synes, det gør det grimt at tumble det. Man bevarer farverne og man bevarer også slidstyrken i tøjet, for det slider jo på tøjet at tumble det”

Jeg synes, at dette citat på mere end een måde afspejler, at Sanne ikke kan karakteriseres som en aktør i miljøfeltet. Dels gør hun opmærksom på, at det primært er af hensyn til tøjets udseende, at hun fravælger tørretumbleren og ikke af hensyn til miljøet. Spørgsmålet drejer sig om en prioritering af hendes tid. Sanne har udtrykt, at mangel på tid er blandt de faktorer, der har betydning for en mangel på miljøansvarlighed. Hun viser her, at det med at anvende tid på noget er et spørgsmål om prioritering. Hun vælger at bruge mere tid på tøjet end hun behøver i kraft af, at der er tørretumbler i hjemmet. Jeg mener det viser, at hun vælger at investere tid i et felt, der betyder noget for hende, eksempelvis *modefeltet*, hvorimod hun tilsyneladende ikke er villig til at investere ekstra tid i miljøfeltet. Naturligvis kan der udover hensynet til tøjets farve også være en kombination af prioriteringer i denne forbindelse, herunder kombinationen af pænere tøj og miljøhensyn. At hun vælger at tumble håndklæderne på grund af at de så er mere komfortable at bruge, viser ligeledes, at det er andre felter såsom *komfort-* eller *luksusfeltet*, der i sådan et tilfælde vægter højere end miljøfeltet.

Andre faktorer jeg vurderer, peger i retning af, at Sanne ikke er aktiv spiller i miljøfeltet, men derimod prioriterer andre felter såsom *det økonomiske felt*, *modefeltet* og *luksusfeltet* før miljøfeltet prioriteres, illustreres i følgende:

Sanne er bekendt med diverse miljømærkede vaskeprodukter fra sin tid som ansat i Matas men nævner, at hun ikke anvender disse, da hun ikke synes de vasker tøjet tilstrækkeligt rent og derfor ikke synes det er lækkert at bruge. Samtalen falder på det amerikanske køleskab som Sanne påpeger, at hun godt ved bruger rigtig meget strøm sammenlignet med de fleste andre køleskabe. Hun udtrykker, at hun har fortrudt, at de har købt et der bruger så meget strøm, og at hun egentlig synes, det er lidt noget miljøsvineri.

Sanne udtrykker at hun mener at købet af det amerikanske køleskab ikke har været særlig miljøvenligt og at det efter hendes mening nok lige præcis er sådan noget man ikke bør gøre, hvis man vil tænke på miljøet. Men hun udtrykker også, at det var det, de specifikt gik efter da de købte nyt, da de godt kunne lide stilen og den luksus, der fulgte med at have et sådan køleskab og hun siger således:

”Men der er jo flere og flere der får det, og igen det er jo det der med luksus, og folk tænker jo mere på stil, end de tænker på miljøet...desværre”

I et sådan tilfælde tror jeg, der er mange af de aktører, der er aktive på miljøfeltet, der ikke vil karakterisere Sanne som aktør i netop miljøfeltet, men derimod kan man argumentere for, at dette vidner om aktivitet i luksus og komfortfeltet. Dog bliver det økonomiske felt i dette tilfælde tilsyneladende nedprioriteret til fordel for disse felter, da det dels er dyrere i strømforbrug og i anskaffelse end et mere almindeligt køleskab. Dette eksempel tyder samtidigt på, at Sanne vægter luksusfeltet i højere grad end det økonomiske felt.

De bruger ikke elsparepærer i husholdningen og Sanne udtrykker sig således til spørgsmålet, om det er noget de har overvejet:

”ja jeg har tænkt over det, men det er igen det der med økonomi. Altså, jeg ved godt, at på lang sigt kan det godt betale sig men de er dyre, hvis man skal have hele svineriet skiftet ud”

Ovenstående bekræfter en nedprioritering af miljøhensyn fra Sannes side i forhold til økonomiske forhold. Dog peger hun på, at det godt kan betale sig i det lange løb, der i et uddybende spørgsmål viser sig at være koblet til det økonomiske. Dette kunne tyde på, at Giddens perspektiv fra indledningen om betydningen af fremtids-diskontering spiller en rolle i dette tilfælde, hvor en mindre besparelse i nutiden ofte vægtes højere end en lidt større besparelse ude i fremtiden.

Vi har været omkring problematikken med overforbrug, og Sanne har givet udtryk for, at hun synes, det er vigtigt at vi alle gør noget i forhold til de små ting i hjemmet, vi hver især godt kan undvære, og som kunne gøre en stor forskel. Efter en tur på badeværelset, hvor jeg ser, at der står mange fine parfumer, spørger jeg Sanne, om ikke hun mener, at det er et udtryk for overforbrug, hvortil hun siger:

”Jo helt sikkert, jeg bruger for meget hårlak, for meget dufte og andet...ja helt sikker...[...]... Jamen det er jo sådan lidt luksus. Det er nok det der med at forkæle sig selv”

Her er det luksusfeltet der ageres indenfor igen og ikke det udtrykte ønskede miljøansvarlige felt, hvor alle forsøger at minimere overforbrug. Der udtrykkes kendskab til, at der er behov for at alle sparer, der hvor de kan, men dette efterleves ikke.

Til spørgsmålet om Sanne anvender skyllemiddel siger hun således:

”Ikke ved alle vaske. Men de der 60 graders vaske, der gør jeg det og undertøj og håndklæder”

Sanne udtrykker, at hun godt ved, at det ikke er så godt for miljøet, men at hun vælger at lukke øjnene for dette. Hun nævner, at hun godt ved, at eddike også gør tøjet blødt, men at hun godt kan lide, at det dufter. Jeg spørger om hun vægter duftende tøj fremfor miljøhensyn hvortil hun svarer:

"Ja det gør jeg. Det er nok sådan lidt, at det synes jeg er lækkert"

Jeg vurderer, at brugen af skyllemiddel afspejler, at Sanne heller ikke her er aktiv i miljøfeltet men muligvis i eksempelvis "husmoderfeltet". Jeg kan udfra samtalen ikke afgøre, om det kan knyttes til et behov for at gøre sig godt i "husmoderfeltet", om det er et spørgsmål om at være den gode mor eller, om det skyldes habitus. Sidstnævnte vil så, mener jeg, kunne reflektere tilbage på såvel ønsket om at gøre sig godt i "husmoderfeltet" men ligeledes, til dét at opfatte sig selv som en god mor. Hun siger således til spørgsmålet om hvorfor hun anvender skyllemiddel.

"Jamen jeg har prøvet at lade være med at bruge skyllemiddel, men børnene synes bare ikke det dufter, og de vil gerne have den der, at når de kommer i skole så... "åh du dufter sådan".....det er bare...det ved jeg"

Dette afspejler, at Sanne uden tvivl betragter en anden kamp end miljøkampen som værd at kæmpe for i dette tilfælde. Ovenstående citater viser, at det er andre prioriteter, der har forrang i forhold til anvendelse af skyllemiddel end miljøhensyn.

Jeg mener, at der er en overvægt af citater, der tydeliggør, at Sanne ikke kan betegnes som aktiv på miljøscenen. Dog finder der affaldssortering sted i husstanden. Denne handling vil i henhold til analysemodellen være placeret som den eneste identificerede miljøhandling i Sannes forskellige felter. Derimod tyder det udfra udsagnene på, at der i forholdsvis høj grad investeres kapital i form af tid og penge i felterne for luksus, mode og til dels økonomi, hvilket tyder på, at det er disse felter Sanne vurderer, som mest værdifulde og dermed de væsentligste felter i forhold til udsigterne om at bibeholde eller akkumulere kapital. Det er i disse felter, Sanne udspiller sine kampe. Hvad der kan vurderes som liggende bag denne prioritering af felter og måden at udspille kampene på, gives der et analytisk bud på i næste del af analysen.

Årsager for handling: Sanne

I den efterfølgende analyse vil jeg søge de bagvedliggende årsager til, at Sanne ikke er aktiv i miljøfeltet, men derimod primært i *luksusfeltet*, *modefeltet* og det *økonomiske felt*. Det der overordnet springer i øjnene efter min samtale med Sanne, er at mange af hendes handlinger tilsyneladende er knyttet til den del af hendes habitus, der er et produkt af den tidlige socialisering og det tyder på, at hendes livsverden langt hed ad vejen idag er præget af strukturer, der ligger tæt op ad de strukturer hun er vokset op under. Dog er der eksempler på at Sannes habitus er blevet påvirket senere hen men dog tyder det på, at hendes livsverden strukturelt lægger sig tæt op ad de strukturelle rammer, under hvilke hendes tidlige habitus er dannet. De gange, hvor de handlingsfremmende strukturer har påvirket Sannes habitus, har dette tilsyneladende primært kun

været midlertidigt eller sporadisk, hvormed der ikke har været tale om strukturændrende handlinge men derimod en refleksiv bevidsthed, der er blevet afprøvet og igen erstattet med en allerede indarbejdet praktisk bevidsthed. Dette, mener jeg, understøtter Bourdieus påpegning af trægheden af habitus og Giddens perspektiver om, at den praktiske bevidsthed er forankret i kroppen på en måde, så den nærmest er automatiseret hvorimod en handlingsændring via den refleksive bevidsthed kræver en løbende bevidsthed, vilje og gentagne handlinger før der kan være tale om en strukturændrende handling. I denne analyse knyttes aktiveringen af den refleksive bevidsthed og efterfølgende gentagne handlinger til en ændring af habitus. Der er flere eksempler på, at Sanne har reflekteret over elementer i relation til miljøanliggender men hvor hun i stedet vælger at agere ud fra en praktisk bevidsthed og habitus fremfor at agere i overensstemmelse med det reflekterede, hvilket ville kræve en adfærdsændring. Dette ville ligeledes betyde en ændring af strukturelle betingelser, såsom hvis hun ikke længere anvendte skyllemiddel. Denne strukturelle ændring vil tilsyneladende virke uvant og ikke tilfredsstillende for Sanne, som dermed vælger at søge tilbage til de vant strukturelle rammer. Det kunne tyde på en manglende handlingskapacitet, hvilket igen kan bunde i habitus, der har betydning for hvad man blandt andet oplever som rigtigt og forkert, muligt og umuligt mv. Her kan begrænsende konventioner eventuelt spille en rolle for den manglende handlingskapacitet på miljøfeltet.

I samtalen om affaldssortering, som Sanne udtrykker at de går op i derhjemme. Nævner Sanne i denne forbindelse, at hun via sit arbejde er meget opmærksom på affaldssortering. Hun udtrykker således:

”Vi kører jo efter de der miljøbestemmelser. Altså både på arbejdet men også....så tænker man jo også over det i hverdagen”

Ovenstående, mener jeg, henviser til en handlingsfremmende strukturel betingelse. Det kan ikke entydigt vurderes, om det er netop affaldssorteringen på jobbet, der får Sanne til at affaldssortere i hjemmet., da dette også kan være betinget af vaner hun har indarbejdet med inspiration andre steder fra. Dog mener jeg, at den kobling Sanne laver mellem affaldssorteringen på jobbet og det, at man derved tænker over det i hverdagen kunne tyde på, at forholdene på jobbet kan betragtes som en handlingsfremmende struktur

Jeg vurderer, at de strukturelle betingelser der findes i relationerne i hjemmet, en manglende interesse i blandt andet økologisk indkøb fra såvel Mortens som børnenes side og en høj vægtning af økonomisk kapital, kan have en handlingsbegrænsende effekt på Sanne. Dette, mener jeg, kan begrundes med, at Sanne ved indkøb af økologiske varer kan blive mødt med en skepsis fra blandt

andet Morten, der til tider stiller sig undrende over valget af økologi. Hvorfor jeg mener, dette kan betragtes som en begrænsende strukturel betingelse knyttes til, at jeg vurderer, at Sanne, risikerer at miste kapital i et andet felt i en sådan forbindelse, da Morten heller ikke befinder sig i miljøfeltet. Da Sannes miljøfelt ikke er en høj prioritering, er det ikke en kamp hun synes, der er værd at udkæmpe. Havde Sanne stået stærkere på miljøfeltet, er det muligt, at hun ville kunne trække på kapital fra dette felt og alt efter hendes habitus og handlingskapacitet ville hun i et sådan tilfælde, muligvis ved hjælp af eksempelvis symbolsk kapital, kunne investere dette i det andet felt, hvor diskussionen udspillede sig og omdanne dette til en ny kapital, som muligvis kunne identificeres i form af eksempelvis respekt eller anerkendelse og efterfølgende accept eller muligvis overensstemmelse. I et sådan tilfælde vil man kunne tale om, at Sanne så havde kapital til at gøre sin indflydelse gældende. Ovenstående refererer blandt andet til følgende, hvor Sanne udtrykker at der i hjemmet nemt kommer undrende kommentarer fra Morten såsom:

”Hvorfor skal vi nu have økologisk smør?”

Desuden peger hun på, at børnene heller ikke har et ønske om at spise økologisk, men at de dog spiser det, hvis det er dét, de har. Det tyder på at Sanne skal kæmpe mod nogle konventioner, der har en begrænsende effekt på en ændring af hendes habitus og på hendes handlingskapacitet. Det er muligt, at hun mister en form for kapital, ved købet af økologi derhjemme eller det er muligt, at fordi hun måske ikke mener, der er noget at kæmpe for på miljøfeltet så ikke prioriterer kampen eller også har hun ikke brugbar kapital til at kæmpe med ex i form af viden. Et element der kan understøtte ovenstående er Sannes kommentar om, at når hun køber mad ind til at tage med på arbejdet, så vælger hun typisk økologisk. Sanne siger således:

”med de arbejdstider jeg har, der køber jeg tit riskager, rosiner og sådan noget og tager med og der køber jeg da det økologiske i Netto. Men det er ikke økologiske varer vi generelt har herhjemme”

Dog er der flere elementer som illustreret i det ovenstående, at Sanne ikke selv prioriterer kampen i miljøfeltet. I det efterfølgende vil jeg ved hjælp af citater fra samtalen underbygge denne analyse.

Sanne giver udtryk for, at hun anvender skyllemiddel. Dette begrundes med flere forskellige årsager. Dels peger Sanne på en hæmmende struktur i kraft af, at de bor et sted, hvor der ofte lugter af gylle. Derfor vælger hun at tørre tøjet indendørs. Hermed synes hun det mangler at dufte og tilsætter derfor skyllemiddel, selv om hun godt ved, at det ikke er så godt for miljøet.

I forhold til at hun tænker på køernes velfærd så siger hun:

”Men det der med at jeg køber økologisk oksekød, det er nok noget at gøre med, at jeg har haft meget med dyr at gøre som heste og sådan”

Dette viser, at det er den praktiske bevidsthed og den tidlige habitus, der spiller ind på hendes handlingsvalg ved købet af økologisk oksekød. Den refleksive bevidsthed har ikke umiddelbart været i spil i forhold til det bredere dyrevelfærdsfelt, da dyrevelfærds ønsket ikke er bredt forankret som fænomen men koblet på specifikke erfaringer. Dette forklares med Sannes manglende tanke for dyrevelfærd i forhold til køb og forbrug af æg.

I forhold til om Sanne er vokset op med miljøbevidsthed, siger hun således:

”Det er egentlig ikke noget jeg er vokset op med og jeg tror for eksempel aldrig, at mine forældre har købt økologisk”

Dog udtrykker hun ligeledes, at hendes miljøansvarlighed er noget, der er vokset frem hos hende efter hun er flyttet hjemmefra, såsom da hun arbejdede i Matas. Her fik hun et indblik i forskellige miljømærkede varer samt i hvilke stoffer, der betragtes som miljøskadelige. Her tyder det på, i forhold til de handlinger hun udtrykker, at hendes refleksive bevidsthed er blevet stimuleret og hun forsøgte sig med blandt andet miljømærkede vaskeprodukter. Ikke desto mindre valgte hun at gå tilbage til det hun kendte hjemmefra. Godt nok udtrykker hun selv, at hendes miljøbevidsthed er blevet større efter arbejdet i Matas. Dette, mener jeg, netop afspejler hvordan der er et stykke vej fra holdning og bevidsthed til handling, som også understreges af blandt andet Thøgersen (1999) og Giddens (2009). Jeg vurderer at dette kan knyttes til Bourdieus perspektiver om, at kampen om kapital, der udkæmpes i de forskellige felter er afgørende for at forstå social handling. Det er ikke fordi, Sanne ikke har en viden om miljøskadelige stoffer, at hun anvender disse i sit hverdagsliv men derimod fordi hun har andre prioriteter. Hun søger akkumulering af kapital i andre feltet. Valget af disse felter kan være betinget af såvel hendes rådighed over gangbare kapitalformer, og ligeledes et spørgsmål om hvilke former for kapital hun vurderer som mest værdifuld. Begge disse forhold, vurderer jeg ifølge Bourdieu kan knyttes til hendes habitus. For Sanne, der selv beskriver at hun lever et liv, der langt hen ad vejen minder om hendes opvækst og at Mortens og hendes vennekreds' måde at leve på minder meget om deres måde at leve på, tyder det på, at hendes valg primært er betinget af den tidlige socialisering og heraf formede habitus. Derimod tyder det på, at den refleksive bevidsthed Giddens knyttet til handlingskapacitet og evnen til at ændre adfærd ikke har spillet en væsentlig rolle i udformningen af Sannes habitus. I samtalen om hvorfor Sanne fravælger at anvende eksempelvis Svanemærkede vaskeprodukter siger hun således:

”Min mor brugte altid ariel og det har altid været lækkert og rent hendes tøj og så tænkte jeg, at det prøver jeg også”

Hermed kan man tale om, at hendes refleksive bevidsthed og indhentede videnskapital om visse stoffers skadelige indvirkning på miljøet ikke medførte strukturændrende handlinger. Hermed er det den praktiske bevidsthed, der i stedet kommer i spil og habitus forbliver uændret. Man kan tale om, at Sanne i dette tilfælde reproducerer de sociale forhold hun er vokset op under og selv har været med til at skabe. Dette udtrykkes blandt andet også med dette citat:

”Jeg hader sådan nogle stive håndklæder og jeg er simpelthen vokset op med sådan nogle lækre bløde håndklæder”

Det er igen den praktiske bevidsthed og prioritering af blødhed fremfor miljøhensyn, der er afgørende for Sannes valg af at tumble håndklæderne.

Dog afspejler ovenstående citater ligeledes, vurderer jeg, at Sanne har en viden men trods dette prioriterer andre faktorer og dermed er aktiv i de andre felter, da dette knytter sig til de strukturelle betingelser, hun er bekendt med, den praktiske bevidsthed og habitus. Dette underbygges ligeledes at nedenstående citat, der omhandler hvorfor Sanne vælger at anvende hårlak og andre produkter, som hun selv definerer som ”ikke så godt for miljøet”:

”Det tror jeg nok er fordi, at jeg har arbejdet indenfor den branche”

”Jeg har jo været vant til det lige fra jeg var barn og jeg har altid brugt det, så det er jo en vane. Jeg ved da godt, at det måske ikke er så godt men det glæder mig meget. Min mor og søster har også altid brugt det. Jeg tror det er arveligt ofte”.

Derimod har Sanne gennem årene ændret vane for vasketemperaturer. Således siger hun.

”Tidligere var det mere 60 og 90 grader men det er simpelthen alt det man er blevet informeret om og det er da noget med medierne”

”Min mor hun vaskede da altid på 95 grader”

Det siger noget om, at hun har fået en viden, der øger hendes handlingskapacitet. Der er flere incitamenter for at spare på el og vand og det er en handling, der ikke ”koster” hende noget i de andre felter at ændre vanen. Denne handlingsændring Sanne har foretaget i forhold til vasketemperaturer, siger noget om informationernes og mediernes betydelige indflydelse. Men udover information og viden til forbrugerne tyder Sannes eksempel på, at det er nødvendigt med incitamenter, der har relevans i forhold til de felter individet udspiller sine hverdagskampe i. Sanne har ændret vane i forhold til vasketemperaturer efter at have fået viden om, at det kan lade sig gøre. Derimod har hun ikke ændret adfærd i forhold til forbrug af blandt andet hårlak, parfume og ikke-miljømærkede vaskeprodukter efter, at hun har fået en viden om disses indvirkning på miljøet. Dette tyder på, at det ikke nødvendigvis er vanen der er svær at ændre men derimod, at

ændringen er betinget af at individet ser et incitament, at ændringen passer ind i individets ønske om det gode liv. Et perspektiv, der stemmer fint overens med såvel Giddens (2009) citat om, at der er et liv der skal leves med alle dets glæder og pres samt Læssøes (2000) perspektiver om, at man ikke når den brede befolkning i forhold til en hensyntagen til miljøet, hvis det er kampagner om afsat, der fokuseres på, men at det er nødvendigt at finde måder at forbruge miljøansvarligt på, der passer til det moderne menneskes behov for selvrealisering.

Afslutningsvis vil jeg knytte et, efter min mening, interessant perspektiv i forhold til Sannes prioriteter, handlingskapacitet, bevidsthed og strukturelle habitus. I samtalen om valg af indpakning til madpakker giver Sanne udtryk for, at hun bruger staniol men godt ved, at dette er belastende for miljøet, men at det skyldes vane og at hun synes, det er det, der holder maden mest frisk, men at hun synes, hun burde gøre det anderledes. Som den sidste bemærkning i samtalen udtrykker Sanne således:

”...og jeg vil da helt sikkert, når jeg smører madpakker i morgen tænke på det der med staniolen og pakke ind i noget andet men det er bare vane og rutine men når man snakker om det, så kommer det jo ind i bevidstheden”

I en opfølgende samtale om netop dette emne beskriver Sanne, at hun de første par dage efter samtalen pakkede ind i bagepapir, men at hun efterfølgende er gået tilbage til staniol. Dette, mener jeg, bekræfter ovenstående konklusion om at Sanne ikke er aktiv i miljøfeltet, at den praktiske bevidsthed er en vægtig spiller og at den reflektive bevidsthed ikke kommer i spil som strukturændrende handling i de fleste af Sannes hverdagshandlinger. Dette vurderes blandt andet at kunne bunde i såvel manglende prioritering af miljøfeltet, som kan kobles til, at hun ikke vurderer dette felt som det mest relevante felt at kæmpe om akkumulering af kapital i. Det kan bunde i manglende handlingskapacitet, der kan knyttes til Sannes habitus.

Identificering af felter: Morten

Selvom Morten har et rimeligt stort kendskab til miljødebatten på forskellige niveauer tillægger han tilsyneladende ikke miljøansvarlighed en stor betydning i hans hverdagsliv. Der er flere eksempler på, at han handler miljøvenligt men ved yderligere samtale, om de bagvedliggende årsager til disse handlinger fremstår det, at handlingen ikke er knyttet til et primært behov for at udvise miljøvenlighed. Derimod findes de miljøvenlige handlinger som bi-effekter af andre prioriterede handlinger i andre felter, der umiddelbart kan fremstå som miljøansvarlige handlinger.

Indkøbet af ny bil udtrykker såvel Morten som Sanne, ligeledes er et udtryk for et ønske om at være med til at nedsætte afbrændningen af fossile brændsler.

Ikke desto mindre gør Morten opmærksom på i en opfølgende samtale, at han ikke havde købt bilen, hvis den netto havde kostet ham penge og, at det er det økonomiske aspekt, der har været incitamentet for ham og ikke miljøhensynet. Dette indikerer at handlingen kan placeres i det økonomiske felt fremfor miljøfeltet. Morten udtrykker at han vil vurdere sine handlinger til at ligge på en sekser på

”miljøsкалаen” fra 1-10 mens han vurderer, at den gennemsnitlige dansker befinder sig på en femmer. Til spørgsmålet om hvornår han mener, at han fravælger at agere miljøansvarligt siger han således:

”Jeg tror min bevidsthed kommer til at blive større end sådan, som jeg agerer, når det begynder at blive upraktisk”

Ovenstående indikerer at han ikke er villig til at investere kapital i miljøfeltet, hvis han oplever det som besværligt, hvilket ligeledes kunne tyde på, at han ikke betragter miljøfeltet som værd at kæmpe. Han peger blandt andet på, at en pendlerordning til og fra arbejde ikke ville fungere for ham, da han vil hjem når han har fri og ikke vil risikere at skulle gå og vente på een, der måske skal arbejde over. Sidstnævnte bemærkning er een, der deles af samtlige interviewede respondenter, hvilket jeg mener, kan knyttes til det moderne menneskes behov for at leve det gode liv og, at det i dette samfund nok er svært at akkumulere kapital via et sådan valg.

Af deciderede miljøansvarlige handlinger har jeg, ud fra min samtale med Morten, kun kunnet identificere een mulig. Når jeg siger ”mulig” skyldes det, at jeg ikke ud fra samtalen kan afgøre, om denne tilsyneladende miljøansvarlige handling bunder i en anden prioritering, der knytter sig til ”komfortfeltet”. Det drejer sig om, at Morten ikke vander græsplænen i haven, hvis der er tørt i en periode. Han udtrykker således:

”Jamen for eksempel om sommeren, så kan græsset altså godt være helt vildt vissent men jeg vander det altså ikke og det er altså ikke fordi, at det koster penge men fordi jeg synes, det er noget svineri. Det kommer jo igen når det begynder at regne”

Årsagen til at jeg ikke er helt overbevist om, at det bunder i et ønske om miljøansvarlighed men derimod måske i magelighed/komfort, knytter sig til et andet eksempel vi kommer ind på i forhold til om Morten anvender ukrudtsmidler. Som optakt til nedenstående citat skal nævnes, at Morten har udtrykt, at de miljøproblematikker han mener, der bør have stor prioritet er henholdsvis rent drikkevand til alle samt en nedsættelse i forbruget af fossile brændsler. Til spørgsmålet om han anvender sprøjtemidler siger han således:

”Jeg bruger noget ukrudtsbekæmpelse men kun på flisearealerne”

Og til spørgsmålet om hvordan det harmonerer med hans ønske om rent drikkevand svarer han:

”Det er fordi, at der kommer det praktiske op igen ikke også. Det er jo også lovligt at købe og bruge, når man bruger den dossering, der står på bøtten. Men hold kæft, hvor er det da bare nemt, så hvis man skal sådan noget til livs skal det enten forbydes eller være stinkende dyrt”

Morten henviser her til, at han ville undlade at anvende sprøjtemidlet, hvis det var meget dyrt. Derimod vægter miljøhensynet ikke så længe, at det ikke koster for meget økonomisk kapital og han er ikke villig til at anvende tiden i miljøfeltet for at udvise miljøhensyn, da han henviser til, at det nemme aspekt spiller en væsentlig rolle. Han vil gerne bruge økonomisk kapital for at begå sig i ”komfortfeltet” men ønsker ikke at anvende kapital fra komfortfeltet for at være aktiv i miljøfeltet i dette tilfælde. Han udtrykker senere i samtalen, at

”man vil jo gerne have både rent vand, der kommer ud af hanen og en flot indkørsel , men at man bare helst ikke vil have for meget arbejde med noget af det”

Dette tyder igen på en prioritering af komfortfeltet. Ovenstående mener jeg indikerer, at Morten i disse tilfælde ikke er en aktør i miljøfeltet, men at han udfra ovenstående derimod, i nævnte tilfælde, i højere grad bevæger sig i *komfortfeltet*. Han er tilsyneladende ikke villig til at investere kapital i miljøfeltet i form af tid, hvilket tyder på, at han ikke mener, det er en kamp der er værd at investere i. Hermed ikke sagt, at Morten ikke vurderer rent drikkevand som vigtigt men blot tyder det på, at egen komfort tilsyneladende prioriteres højere. Udover komfortfeltet vurderer jeg, at Morten prioriterer såvel det økonomiske felt samt luksusfeltet over miljøfeltet. Dette mener jeg blandt andet afspejles i samtalen, der falder på anskaffelsen af det amerikanske køleskab. Morten gør opmærksom på, at de inden anskaffelsen godt vidste, at det brugte en del mere strøm end et almindeligt køleskab, men at de syntes, det var af mindre betydning for som han udtrykte det:

”For det sagde vi, at sådan ét det VILLE vi have”

De peger begge på, at de synes, det er skønt at kunne trykke på en knap og få isterninger ud og at det faktisk gør, at de i familien drikker mere vand end før, hvor det primært var saftevand eller

sodavand, der blev drukket. Her ses at komfort-/luksusfeltet prioriteres over såvel det økonomiske som det miljøansvarlige felt.

Udfra de samtaler, jeg har haft med respondenter, der i højere grad er aktive i miljøfeltet, vurderer jeg, at disse ikke ville definere Morten som aktør i miljøfeltet, da disses generelle holdning har været, at det er vigtigt selv at tage et ansvar for sine handlinger. Desuden vælger disse individer at shoppe rundt for at finde de ønskede miljømærkede produkter hvorimod såvel Morten som Sanne, der handler ind i Netto med den begrundelse, at det er det billigste. Morten siger således:

”Vores dagligvarekoncept i Danmark er jo kun koncentreret om prisen, prisen, prisen og så bliver man jo automatisk fokuseret på prisen som forbruger. For femten år siden var man en fattigrøv, hvis man gik i Netto. Idag er man nærmest en idiot, hvis du ikke gør det, fordi du kan spare penge. Der er ikke noget incitament for folk til at sige, ”Det dér, det er bare ikke i orden”

Her efterlades jeg med et andet indtryk end det, der har været gældende for de af mine respondenter, der vægter køb af miljømærkede varer. Hvor Morten fokuserer meget på prisen og muligheden for at få det billigste, har de resterende respondenter, med undtagelse af Sanne, givet udtryk for, at de gerne shopper rundt. Dette gør de dels for at kunne finde varer af den kvalitet de ønsker dels for at finde miljømærkede varer til de bedste priser. Mortens fokus afspejler, at det økonomiske felt rangerer højere i forhold til indkøb end miljøansvar.

Morten har blandt andet givet udtryk for, at han er opvokset i en familie, hvor han ikke har oplevet, at der har været fokus på miljøanliggender og at han har oplevet gennem sin barndom, at der ikke var de store begrænsninger på blandt andet indkøb og ferier. Jeg synes, at der kan findes en kobling til disse strukturelle betingelser og hans måde ikke at ville begrænses sig på i sine handlinger. Han udtrykker blandt andet således til spørgsmålet om hvorfor han ikke bare køber nogle flere miljømærkede produkter, når han nu udtrykker, at han går op i drikkevandskvaliteten:

”Jeg tror...et eller andet sted når du står et sted og skal have så og så meget og det koster så og så meget, så tror jeg bare igen, at det kommer ind det der med økonomien. For ellers skulle man måske lade være med at købe måske en 10 – 20 % af varerne, og det vil man jo heller ikke”

Hermed kunne det tyde på at Morten ikke er bekendt med de givne spilleregler i miljøfeltet og *doxa* vil i et sådan tilfælde højst sandsynligt fungere som eksklusionsmekanisme. Hermed er det for Morten ikke muligt at akkumulere kapital via miljøfeltet, da han ikke er en aktiv spiller i feltet.

I det efterfølgende vil jeg via citater illustrere hvordan Morten prioriterer det økonomiske felt og andre felter til fordel for miljøfeltet, hvilket også kan være årsagen til, at han fravælger at agere i overensstemmelse med hans viden om miljømæssige anliggender og miljømæssige bekymringer.

Det tyder som nævnt tidligere på, at Morten ikke har noget imod at betale for en ydelse eller vare han ønsker men samtidig udtrykker han via sine udtalelser gentagne gange, at han ikke er interesseret i at betale for at udvise miljøavenlighed. Dette forhold vurderer jeg udtrykkes via følgende citater:

”Altså den måde politikerne har gjort det på med vores vand, det er, at de har sat nogle afgifter på og det vil selvfølgelig lige have en effekt men det er simpelthen så kortsigtet for man vænner sig jo til det efter et stykke tid og så bruger man jo den samme mængde vand igen. Men vi kan jo ikke købe en ny jord med grønne afgifter”

”Men hvis man virkelig VIL noget med økologi for eksempel og det er dér jeg mener, at de forskellige landes regering burde komme på banen med nogle store retningslinier og sige..nu tager vi moms af de varer, der er produceret uden sprøjtegifte”

Dette viser Mortens nedprioritering af miljøfeltet. Han er villig til at betale for det vand han ønsker at betale, men han mener, at incitamentet der skal til for at få ham og den brede befolkning til at købe økologisk, så skal det kunne betale sig økonomisk. Desuden udtrykker han flere gange, at der er behov for statslig indgriben og regulering for at skabe et mere miljøvanligt samfund. Dette siger noget om hvilke aktører han betragter som de væsentligste på miljøområdet (jvf. Halkier (1999) om at hvorvidt miljøansvarlighed føres ud i hverdagslivet af de enkelte aktører afhænger af mange faktorer, herunder hvilke aktører de betragter som væsentlige på området).

Jeg mener, at ovenstående er tilstrækkeligt til at identificere Morten som ikke aktiv i miljøfeltet. Derimod vil jeg karakterisere Morten som én der primært prioriterer at agere i komfortfeltet og det økonomiske felt.

Årsager for handling: Morten

Morten antyder flere gange, at der er behov for noget mere regulering og nogle incitamenter for at agere miljøvenligt og, man som individ som noget naturligt vælger at undlade at agere, hvis dette er det mest komfortable. Jeg vurderer at dette siger noget om hans handlingskapacitet og dermed hans habitus. Det kunne kobles til, at hans habitus er præget af en strukturel betingelse, der omhandler individets refleksivitet og handlingskapacitet. Forstået på den måde, at han ikke som individ mener at have et ansvar for at foretage handlinger, der strækker udover det loven foreskriver. Følgende mener jeg udtrykker en manglende handlingskapacitet i miljøfeltet.

Han udtrykker blandt andet således til brugen af sprøjtemidler:

”Jeg tror at det har noget at gøre med, at hvis du skal tage ansvar for det, så...det kræver noget mere af dig selv og du er nødt til at tage stilling til nogle ting men du føler jo ikk, at du behøver at tage ansvar for noget, når du kan gå ud i A-Z og købe det”

Morten kommenterer ligeledes på behovet for at nedsætte udledningen af blandt andet CO2 således:

”Jeg synes det er fint nok, at regeringen og folkettinget siger, at vi alle sammen skal gøre noget, det er vi alle fuldstændigt enige i, men de skal give incitamentet til det. De skal ligesom sige, at sådan og sådan gør vi det og sådan skal folk gøre”

Her giver han udtryk for at han som individ ikke mener miljøfeltet i sig selv er værd at kæmpe for og investere kapital i. Men at der skal incitament til, der kan kobles til andre felter, hvor kampen er værd at kæmpe. Samtidig viser han, mener jeg, en manglende handlingskapacitet, som kommenteret ovenfor. Ikke desto mindre viser han, at han løbende i sin dagligdag tager stilling til elementer såsom køb af ny bil og køleskab, hvormed han afspejler sig selv som en kyndig agent, der tager aktivt stilling til, hvorledes han har lyst til at indrette sit hverdagsliv.

Til trods for Mortens manglende miljøansvarlighed udtrykker han, at han ikke kunne finde på at smide eksempelvis en dåse ud af vinduet fra sin bil:

”Hvis nu jeg smider en dåse ud ikke også, så kommer der en landmand og høster sit korn ikke også og så er der senere en ko, der æder det, det sker jo ikke også. Ja og så ser det selvfølgelig grimt ud ikke også men det er jo mindre vigtigt”

Efter opfølgende samtale er jeg blevet bekendt med, at samtalen om denne problematik med eventuelle metalsplinter i dyrefoder er noget, Morten og Sanne har talt om ved flere lejligheder, når de ser affald i rabatten og på tilstødende marker. Ifølge Sanne er det noget hun har været opmærksom fra hun var forholdsvis ung. Hermed mener jeg dette citat, kan tolkes således, at dette er et eksempel på en handlings fremmende strukturel betingelse, der kan ligge til grund for Mortens handling og som har betydet, at han via sin reflektive bevidsthed vælger at agere med ikke at smide affald ud af sin bil. Nok er dette et enestående og dermed spinkelt grundlag for at drage konklusioner og, at netværk, familie og partner har afgørende betydning for hvilke handlings fremmende og hæmmende strukturelle betingelser individer har for deres valg af handlinger. Dog vil der i dette synspunkt blive bekræftet i de efterfølgende respondent analyser. Et andet eksempel på betydningen af de strukturelle betingelser de nære relationer repræsenterer for individerne afspejles i Sannes kommentar om, at det ikke altid er lige populært at handle økologisk ind til hjemmet, da man nemt mødes med skepsis.

Til spørgsmålet om hvorfor Morten ikke agerer mere miljøansvarligt svarer han:

”Jamen det ved jeg sgu ikke. Man køber også et par sko selvom de er sejlet hjem fra Kina”

Dette underbygger opfattelsen af, at mange af Mortens handlinger er styret af den praktiske bevidsthed fremfor den reflektive, hvilket kan være det afgørende for en manglende handlingskapacitet. Dette mener jeg også kan knyttes til Giddens og Læssøes perspektiver om det moderne menneskes behov for selvrealisering og at oplevelsen af afkast ikke stemmer overens med disse behov. Dog vurderer jeg ligeledes, at den tidlige socialisering og strukturerne under hvilke den tidlige habitus er dannet har afgørende betydning for handlingskapacitet, ikke mindst i kraft af *hvad er muligt og hvad er ikke muligt*. Morten har ikke oplevet det mulige i at undvære, han ikke har været vant til hverken miljøbevidsthed eller sparsommelighed. Hermed har det ikke været nødvendigt at prioriterer sine anskaffelser, som det eksempelvis har været tilfældet for Helle, hvis sparsommelighed og prioriteringer senere vil blive analyseret.

Til spørgsmålet om hvorfor der ikke prioriteres miljøvenlige indkøb svarer Morten blandt andet således:

”Men udfra et familiemæssigt synspunkt prioriterer man måske også anderledes end du for eksempel ville gøre.....fordi vi vil også gerne kunne komme på ferie med vores børn”

Ovenstående citat mener jeg underbygger Mortens prioriteter som et produkt af hans tidlige socialisering, hvor han tidligere har udtrykt, at hans opvækst hverken har været præget af afsavn på ferie siden eller i forbindelse med forbrug.

Åragerne til at det ikke er på miljøfeltet Morten kæmper for at akkumulere kapital, mener jeg ikke, kan analyseres ensidigt. Dog mener jeg, at mulige sammenhænge mellem Mortens manglende aktivitet i miljøfeltet og hans manglende mulighed for at akkumulere kapital kan være følgende: Det er en mulighed, at Morten ikke udspiller flere af sine kampe i miljøfeltet på grund af, at han ikke med de nuværende prioriteter, der knytter sig til hans habitus, godkendes i feltet af andre spillere og hermed som kyndig agent fravælger at investere kapital i dette felt grundet de ringe udsigter til at akkumulere ny kapital. Det er også en mulighed, at feltet i hans bevidsthed ikke eksisterer som et selvstændigt felt muligvis grundet en habitus, der gør, at der findes andre overskyggende prioriteter i andre felter – netop ”feltet der er præget af manglende afsavn”.

Dét der springer mig i øjnene som en undren via samtalen med Morten er, at han efter min vurdering har et kendskab til miljøanliggender, der er bredere end det, der er kendetegnende for den generelle dansker. Dette afspejler efter min vurdering en interesse i miljøanliggender. Dog tyder det på, at denne viden ikke er blevet integreret som en reflektiv bevidsthed, der via handlingskapacitet kan være en medvirkende faktor i en ændring af habitus. Dette kunne tyde på, at Mortens

strukturelle betingelser virker hæmmende for handlingskapaciteten i dette tilfælde og dermed for en efterfølgende handlingsændring, som en mulighed. Såvel Morten som Sanne peger på, at deres omgangskreds i forhold til de fleste prioriteter, kan betragtes som langt hen ad vejen identisk med deres prioriteter. Sanne peger lige såvel på, at flere af deres venner på miljø siden nok er mindre miljøansvarlige end Morten og Sanne er. Dette kan forklare Morten og Sannes indtryk af, at de agerer miljøansvarligt over gennemsnittet, da de fleste af os nok identificerer os med dem vi omgås til dagligt. Hermed kunne tilfældet være, at denne bekendtskabskreds kan fungere som en hæmmende struktur i forhold til miljøansvarlig handling, da det ikke i disse sammenhænge ville være nemt at udveksle eller opnå kapital, da det er nødvendigt at kende spillereglerne og at have gangbar kapital før man kan agere i et felt.

Identificering af felter: Helle

I min søgen efter at blive klogere på hvad det er, der har betydning for, om man som individ vælger at være aktiv i miljøfeltet og udvise miljøansvarlighed eller ej, er jeg analytisk ikke interesseret i at vurdere hvor miljøbevidst én respondent er i forhold til en anden. Det betyder, at selvom jeg klart vil definere Helle som måske den mest miljøansvarlige af mine respondenter, så vil fokus i analysen udelukkende være at undersøge hvilke felter hun bevæger sig i og hvilke årsager, der kan kobles til, at hun befinder sig i netop disse felter, hvilke handlingsfremmende strukturelle betingelser kan identificeres og hvad er det, der har betydning for de tilfælde, hvor hun agerer ikke miljøansvarligt. Herunder hvilke handlingsfremmende og handlingshæmmende strukturelle betingelser der kan identificeres.

Helle udviser en stor grad af miljøansvarlighed i sit hverdagsliv. Denne miljøansvarlighed, mener jeg, kan kobles til såvel Helles tidlige prægning og primært hendes herfra opståede praktiske bevidsthed, men dog også til hendes refleksive bevidsthed samt en høj grad af handlingskapacitet, som jeg igen vurderer, kan kobles til hendes habitus og de strukturelle rammer, denne er dannet under. Hvor Helle udtrykker, at hun er opvokset i en familie, der hverken har haft fokus rettet på miljøhensyn eller sundhed, udtrykker hun flere steder i samtalen, at hun er vokset op i en familie, hvor der var fokus på, at den enkelte skulle rydde op efter sig selv, at man skulle huske ikke at frådse med eksempelvis vandet, og at der har været forholdsvis trange økonomiske kår.

Blandt årsagerne til at jeg vurderer Helle som en aktiv spiller i miljøfeltet skyldes blandt andet følgende udtalelser, som jeg mener vidner om, at Helle er villig til at investere noget for at deltage i miljøspillet.

”Jeg kunne sagtens smide aviser og glas og andre mærkelige ting i skraldespanden, ja og batterier, men alt hvad jeg kan få sorteret [på forbrændingen] kører jeg da ud med”

”Jeg synes det er noget så forfærdelig træls at skulle køre på forbrændingen. Det er noget af det værste jeg ved....men jeg gør det da”

”Vi har foreksempel en 10 liters spand oppe i brusebadet, som vi lader vandet løbe ned i, fordi det er så længe om at blive varmt. Den der spand den er så tung.....og somme tider springer jeg godt nok over, hvilket jeg synes er lidt flovt, men på normal vis, så bruger vi den da til wc skyl”

Ovenstående citater mener jeg udtrykker Helles engagement i miljøfeltet. Hun er villig til at investere noget kapital i form af blandt andet energi og tid, hvilket kan tolkes som et udtryk for, at hun mener, der udspiller sig en kamp, der er værd at kæmpe for. Jeg mener disse citater klart kan tolkes således, at Helle er en aktiv spiller i miljøfeltet, og at dette felt prioriteres over det umiddelbare komfortfelt.

Helle nævner, at hun er glad for, at man nu kan få kaffe, der er både Fair Trade og økologisk, da hun tidligere har syntes det har været svært sommetider at finde ud af, hvad der var det bedste valg; miljøhensyn eller hensynet til mere social rimelighed.

Dette viser, at Helle ønsker at udvise såvel miljøansvarlighed og hensyn til sociale anliggender. Dette kan tolkes således, at Helle ikke nødvendigvis prioriteret miljøhensynet over hensynet til andre mennesker.

Nedenstående citat mener jeg afspejler Helle som en aktiv spiller i miljøfeltet, der bruger energi og refleksiv bevidsthed til at vurdere, hvorledes hun bedst agerer miljøvenligt, og jeg mener, at det vidner om en høj grad af miljøansvarlighed. Til spørgsmålet om Helle somme tider kommer noget i skraldespanden, som hun godt ved burde komme i boblerne svarer hun således:

”Ja sildeglassene, som jeg mener, er for ulækre til at smide ned i de der bobler, så tænker jeg over, hvad der er bedst for miljøet, at jeg står og bruger en masse varmt vand og sæbe på at gøre det rent eller at jeg smider det ud og så vælger jeg at smide det ud og det ved jeg egentlig ikke om det er det mest miljøvenlige. Men jeg har også læst, at man skal tage hensyn til de der sorteringsdamer”

Umiddelbart vil jeg ligeledes skønne at såvel Helle som Leif prioriterer miljøfeltet over det økonomiske felt i mange tilfælde. Eksempelvis siger Helle således til spørgsmålet om de køber miljøvenlige hvidevarer:

”Ja det gør vi helt sikkert. Det er selvfølgelig lidt dyrere men det gør vi. Hvis man shopper lidt rundt på nettet for at finde de billigste priser, så er det ikke så meget dyrere. Til gengæld har vi ikke skiftet det der meget gamle køleskab ud, fordi det fungerer jo fint og det koster også energi og

producere et nyt. Så hvad er lige det bedste. Vi har besluttet os for at beholde det indtil det ikke kan mere”

Ovenstående vidner for mig om en miljøansvarlighed. Hvor der blandt andet investeres tid i ”at shoppe rundt” til forskel fra Morten og Sanne. Ifølge Helle er det lidt dyrere at investere i energimærkede hvidevarer, men de er tilsyneladende villige til at ofre denne merudgift for at få nogle mere miljøvenlige produkter. Desuden har de gjort sig tanker om hvorvidt køleskabet skal skiftes ud eller ej. Jeg synes det er svært udfra samtalen at gennemskue om dette forhold med køleskabet kan knyttes til miljøfeltet eller ej. Jeg tror dette hensyn måske kan kobles til Helles fokus på ikke at frådse, men dette eksempel gennemgås i den næste del af analysen.

Jeg kommenterer på fraværet af elektrisk belysning under interviewet. Helle siger, at der ikke bliver tændt lys, før der er behov for det, men at hun tænder det lidt før Leif, da hun ellers synes det bliver lidt skummelt. Hun siger desuden:

”Vi slukker også alle de der standby ting som vi kan. Men det har vi måske kun gjort i fem – ti år og det er da først efter at vi er blevet gjort opmærksomme på, at de faktisk står og bruger strøm og det er jo et fuldstændigt unødvendigt forbrug. Det er jo egentlig irriterende at rende og slukke på alle de der knapper, men det er sådan inde i mit hoved, at hvis jeg først har fået at vide, at sådan noget bør man gøre, så er det bedst og så kan jeg ikke lade være fordi så får jeg det sådan helt træls”

Her vælger Helle ligeledes at være aktiv på miljøfeltet selvom hun gør opmærksom på, at hun synes, det er besværligt. Hun kobler handlingen til samvittighed og jeg vurderer at hendes udtalelse vidner om en dyb forankring af behovet for ikke at frådse med ressourcerne. Dette vil blive yderligere gennemgået i næste del af analysen.

Der findes undtagelser, hvor Helle blandt andet udtrykker, at hun har en vane med at købe ikke-økologiske tomater, da hun synes der er en meget stor prisforskel ofte, og at hun synes de ikke-økologiske smager ret godt. Hun siger at Leif køber de økologiske og at det ikke er et spørgsmål om, at de ikke har råd til det, men fordi hun synes, at den gode smag og det, at de er danske er argument nok for hende i forhold til, at hun kan få tre gange så meget for pengene. I forhold til dette siger Helle:

”Det er mest fordi, at de ligger der lige ved siden af hinanden og jeg får tre gange så mange af de ikke økologiske, som de økologiske til samme pris”

Her vælger Helle at agere ikke-miljøansvarligt ifølge hendes egen opfattelse. Jeg mener at denne handling enten skal knyttes til det økonomiske felt eller ”mængdefeltet”. Grunden til at jeg er i tvivl er, at Helle nævner såvel pris som mængde. Dette er et af de få eksempler gennem samtalen, hvor

Helle, efter egen vurdering ikke agerer i overensstemmelse med hendes ønske om at udvise miljøansvarlighed.

Årsager for handling: Helle

Jeg mener der i Helles tilfælde er stærke indikationer på at hendes høje grad af miljøansvarlighed og handlingskapacitet kan knyttes til hendes opvækst i en familie, hvor de strukturelle betingelser blandt andet har været kendetegnet ved et fokus på besparelser, at undgå fråd og at rydde op efter sig selv. Strukturelle betingelser, der har præget hendes tidlige habitus. Årsagen til at Helle i så høj grad vælger at agere miljøansvarligt mener jeg skyldes, at miljøansvarlighed i så høj grad er kompatibel med de værdier og den praktiske bevidsthed der præger hendes habitus, og at hun derudover er blevet rustet med en vis grad af handlingskapacitet.

Der hvor Helle umiddelbart ”kommer til kort” i forhold til miljøhensynet er i forhold til købet af de ikke-økologiske tomater. Jeg tror at denne handling muligvis kan kobles til Helles tidlige prægning af habitus i barndommen, hvor hun har lært at man ikke skal frådse. Hun udtrykker selv, at det ikke er et spørgsmål om manglende økonomisk rådighed, og at hendes mand Leif køber dem, så det er ikke et spørgsmål om hæmmende strukturelle betingelser i hjemmet. Derimod knytter hun købet af de ikke-økologiske tomater an til mængden og at man kan få tre gange så mange for samme pris:

”Lige præcis med tomater der er jeg lidt dårlig. Der lader jeg mig narre lidt”

Dette tyder på at Helle reflektivt mener, at hun burde agere anderledes end at købe de ikke-økologiske, da hun udtrykker at hun ”er dårlig” og ”lader sig narre”. Dermed vurderer jeg, at dette kan kobles til, at Helles praktiske bevidsthed står stærkere end den refleksive bevidsthed og den senere prægning af hendes habitus end den tidligere prægning. Jeg mener ovenstående er et godt eksempel på, hvor stor betydning den tidlige prægning har på de handlingsvalg, man som individ vælger at foretage senere hen. Dog tyder det på, at der i dette tilfælde finder en prioritering sted hos Helle, der ligeledes knytter sig til hendes habitus. Hvor mange af Helles miljøvenlige valg tilsyneladende bunder i at begrænse sit forbrug, at rydde op efter sig selv og at tage hensyn til andre, hvilket stemmer overens med de strukturelle betingelser, der har været gældende i den primære dannelse af hendes habitus, bliver hun i dette tilfælde konfronteret med at skulle foretage et valg, der for Helle tilsyneladende ser således ud:

Enten vælger jeg at agere miljøansvarligt, eller også vælger jeg at frådse.

For Helle er det tilsyneladende princippet om ikke at frådse, der er indarbejdet som en stærkt forankret norm. Hermed kan den deciderede miljøansvarlighed, der ikke vurderes som en del af den

tidlige prægning af Helles habitus, ikke hamle op med denne, når disse befinder sig i konkurrence med hinanden. Hermed kommer Helles habitus og praktiske bevidsthed i dette tilfælde til at fungere som en hæmmende strukturel betingelse for miljøansvarligheden.

Som en baggrund for forståelsen af ovenstående kobling skal nævnes, at Helle til spørgsmålet om hvornår hun vurderer, at hun begyndte at tænke ikke bare i hensyntagen og besparelser men i deciderede miljøhensyn siger hun således:

”Det er jeg først tankemæssigt blevet måske nok først efter jeg har fået børn. Først rigtig efter Carstens fremtog i folkeskolen og de der grønt flags kampagner. Trude har jo haft ham til natur og teknik fra hun var i de helt små klasser og der har han kørt de der kampagner om at spare på vandet og strømmen. Trude kom jo hjem og sagde, at det skal vi og det skal vi og det skal vi og det lyttede vi jo til. Men det er selvfølgelig også gennem medierne jeg har fået bevidsthed”

Hermed kan Helles deciderede miljøbevidsthed kobles til en refleksiv bevidsthed, der har påvirket hendes habitus i miljøansvarlig retning. Men ikke desto mindre er der i hendes tidlige habitus og praktisk bevidsthed lagt et grundlag for en handlingskapacitet og et ønske om ikke at svine og at rydde op efter sig selv, hvilket vurderes som ganske afgørende for, at miljøansvarlig handlen tilsyneladende virker mere ligetil for Helle end det er tilfældet med eksempelvis Morten, der ikke har været bekendt med besparelser og Sanne, der ligeledes har en praksis, der er opstået under strukturelle betingelser, der ikke på samme måde synes kompatibel med afsavn og miljøhensyn.

Jeg mener nedenstående citater kan kobles til strukturelle betingelser i hjemmet i Helles barndom, der har præget Helle i hendes måde at agere ansvarligt på i mange sammenhænge. Her tænker jeg navnlig på Helles holdning til, at den enkelte bør rydde op efter sig selv og at man ikke bør frådse unødigt.

Til spørgsmålet om der blev taget hensyn til miljøet i hendes hjem udtrykker hun, at hun ikke oplevede det som decideret miljøhensyn og at hun ikke mener at det var noget man tænkte over dengang men at de lærte at man skulle tage hensyn til sine omgivelser. Hun siger blandt andet således:

”Man skulle ikke bare sådan lade vandet løbe og man skulle ikke bare sådan svine, man skulle rydde op efter sig selv”

”Helt fra barnsben skulle vi rydde op efter os selv i naturen, det var min far ret godt til at lære os”

Hermed kunne det tyde på, at det Helle idag udviser i form af miljøansvarlighed er en kombination af den praktiske bevidsthed om, at man skal rydde op efter sig selv, at man ikke skal frådes og at ansvarlighed er grundlagt i den tidlige socialisering. Ligeledes den refleksive bevidsthed er

tilsyneladende velintegreret som en del af Helles habitus vurderer jeg, hvilket ses da hun har vist sig i stand til at ændre sine ansvarlige handlinger til også at være miljøansvarlige på flere områder.. Udover at dette kan være etableret i den tidlige socialisering, kan det ligeledes være et udslag af, at Helles mand Leif, der vurderes at udvise en forholdsvis høj grad af refleksivitet i forhold til miljø- og samfundsanliggender, og at der dermed eksisterer nogle strukturelle betingelser i hendes nære relationer, der stimulerer og fremmer denne refleksivitet. Blandt andet kommenterer Helle, hvorledes hun og Leif taler om forholdene for burhøns, når de ser sådan en farm, hvormed dette bliver en naturlig del af hendes bevidsthed. Hun siger således:

”Jamen det er bare så ulækkert at tænke på de der høns, som har gået der. Jeg kan se dem for mig, det kan jeg slet ikke holde ud. Vi snakker tit om det når vi kører forbi de der kæmpe kyllingefarme på vej ud til sommerhuset, hvor horribelt det er”

I samtalen med Helle har jeg ikke fået afklaret, hvordan forholdet til dyrevelfærd har været i hendes opvækst, hvormed jeg ikke ved om ovenstående kan kobles til den tidlige habitus og hendes praktiske bevidsthed eller om det er en senere opstået bevidsthed, der har medvirket til en ændring af habitus. Men jeg mener, at citatet under alle omstændigheder afspejler en refleksiv bevidsthed, som omsættes til handling, hvilket jeg så igen mener, afspejler en habitus, hvor der for Helle som individ er indarbejdet en holdning om, at man som individ skal agere efter samvittighed og ikke efter andre bekvemmelighedsforhold. En vurdering jeg mener, kan kobles til flere af Helles udtalelser. Blandt andet også i forhold til hendes samvittighed i forhold til toiletskyl med badevandet og nedenstående citat.

”jeg gør det fordi, hvis jeg plumber noget i skraldespanden, som jeg ved burde komme ud på forbrændingen, så får jeg dårlig samvittighed”

Dette citat mener jeg afspejler, hvor fast forankret såvel den praktiske og refleksive bevidsthed som habitus, er i kroppen.

Konklusion

Det viser sig, at uanset om folk agerer miljøansvarligt eller udkæmper deres kampe i andre felter såsom det økonomiske felt, komfortfeltet, luksusfeltet, sundhedsfeltet eller dyrevelfærdsfeltet, så kan deres handlinger knyttes til disses habitus. Hvilke specifik handling, de vælger afhænger af de strukturelle betingelser, der har præget deres habitus. Udover habitus som en væsentlig spiller, så har de strukturelle betingelser væsentlig betydning for graden af handlingskapacitet individet er

udstyret med. Det er handlingskapaciteten, der primært er afgørende for om individer vælger at ændre adfærd og denne handlingskapacitet vurderes af afhænge af såvel habitus som reflektiv bevidsthed. Habitus vurderes ligeledes at have indflydelse på aktørens handlingskapacitet. For at man kan tale om strukturændrende handlinger, skal handlingen gentages og institutionaliseres. Det tyder på, at individer i mange tilfælde har svært ved at holde fast i gentagne uvante handlinger, hvorimod den praktiske bevidsthed nemt sætter ind og kobler dem til den oprindelige habitus. Udover den tidlige prægning af habitus, er det de strukturelle betingelser individer stifter bekendtskab med på deres vej gennem livet og den refleksive bevidsthed, der spiller en væsentlig rolle for individernes handlingskapacitet. Det vurderes samtidig, at integrationen af den refleksive bevidsthed vurderes at være disponeret af individets habitus, der er et produkt af strukturelle påvirkninger.

Hvis man betragter Bourdieus perspektiver om spillet og akkumulering af kapital, så kan udsigten til at akkumulere kapital i miljøfeltet være et incitament til at udvise mere miljøansvarlighed i sine handlinger, som bl.a. Giddens (2009) peger på behovet for. For at det er muligt, at nå den brede befolkning, er det nødvendigt, at flere betragter den mulige akkumulerbare kapital i miljøfeltet som værdifuld, da dette felt ellers nedprioriteres til fordel for andre felter. Det fremgår af analysen, at dette er væsentligt, i tilfælde, hvor individer som udgangspunkt ikke er præget af en habitus og praktisk bevidsthed, der stemmer overens med en prioritering af at udvise miljøansvarlighed. Hvis der skabes de rette incitamenter, kan dette betragtes som handlingsfremmende strukturer, der kan medføre en indvirkning på den pågældendes habitus, hvis dette incitament vurderes som attraktivt og værd at kæmpe om for det enkelte individ. Det vurderes ligeledes at individets handlingskapacitet kan påvirkes i positiv retning i de tilfælde, hvor en indhentning af kapital i miljøfeltet gøres attraktiv for de der primært udspiller deres kampe i andre felter. Begrundelsen for dette bunder i den indsigt, jeg via analysen har fået, i hvorledes agenter er i stand til at ændre adfærd, hvis de rette incitamenter forefindes. Dette betinger dog ligeledes en vis rådighed over den refleksive bevidsthed, der gør individet i stand til at foretage strukturændrende handlinger.

Det er set via analysen, at en integration af handlingsændring via den refleksive bevidsthed og en efterfølgende påvirkning af social praksis tilsyneladende virker betydeligt mindre træg i de tilfælde, hvor individet har udsigter til at akkumulere kapital uden at risikere at miste værdsat kapital. Denne mulighed for at fremme miljøvenlig handling i form af incitamenter vurderes primært at knytte sig til politiske initiativer i form af regulering. Dette behov og ønske peges der i undersøgelsens

empiriske del på fra flere kanter, såvel fra respondenter, der som udgangspunkt er repræsenteret med mange handlinger i miljøfeltet og dem, der har færre. Dette behov bakkas op af Læssøe (2000), der ligeledes lægger vægt på, at det er nødvendigt med rammebetingelser, der fremmer en miljøvenlig handling hos den brede befolkning. Hermed vil miljøvenlige forbrugsvaner fremstå mere attraktive i eksempelvis andre perspektiver end ikke-venlige forbrugsvalg, da der så ville være et incitament i det felter. Her skulle der så være en overlappende effekt til miljøfeltet, selvom spillerne ikke var aktive i miljøfeltet. I forhold til de tilfælde, hvor respondenter ikke agerer miljøansvarligt skyldes det, at disse primært grundet habitus og praktisk bevidsthed vælger at handle i overensstemmelse med de strukturelle betingelser, der har præget den tidlige dannelse af habitus. Grundet den træghed, der knytter sig til såvel habitus som en ændring af den praktiske bevidsthed, som blev identificeret via analysen mener jeg, at en vigtig pointe i forhold til eventuelle bestræbelser på at fremme miljøansvarlig handling er, at der i samfundet skabes nogle rammer, der udvider fokus på betydningen af den tidlige socialisering i relation til miljøanliggender.

Det tyder på, at den tidlige prægning af habitus og den praktiske bevidsthed er de stærkeste spillere af de anvendte analysebegreber for aktørernes handlinger. Jeg mener at kunne konkludere, at den tidlige socialisering af habitus og den praktiske bevidsthed er de mest afgørende elementer for om individer vælger at agere miljøansvarligt. Dertil kommer, at habitus og de strukturelle betingelser, der har præget denne, ligeledes har en betydning for agenternes handlingskapacitet og sociale praksis.

6 Litteraturliste

Andersen, 2007: Andersen, S., Aa. "Kritisk realisme som perspektiv i socialt arbejde – en introduktion og forskningsoversigt" Arbejdsnotat. DSH.

Andersen og Kaspersen, 2000: Andersen, H. og Kaspersen, L. O. "Klassisk og moderne samfundsteori". Hans Reitzels forlag. København.

Bennike, 2009: Bennike, M. "Aktører og Handling. Giddens og Bourdieu". Eksamen 2009 i etnologi og kulturvidenskabeligeforskningsretninger.

Berkhout et. al., 2003: Berkhout, F., Leach, M. Scoones, I. "Shifting perspectives in environmental social science" i "Negotiating Environmental Change – New Perspectives from social Science". Edward Elgar Publishing Limited. UK.

Bourdieu, 1997: Bourdieu, P. "Af praktiske grunde". Hans Reitzels Forlag. København.

Bourdieu, 2000: Bourdieu, P. "Udkast til en praksisteori". Hans Reitzels Forlag. København.

Bourdieu og Wacquant, 1996: Bourdieu, P. og Wacquant, L. "Refleksiv sociologi". Hans Reitzels Forlag. København

Buch-Hansen og Nielsen, 2005: Hansen-Buch, H. og Nielsen, P. "Kritisk realisme". Roskilde Universitetsforlag. Frederiksberg.

Giddens, 2009: Giddens, A. "The Politics of Climate Change". Polity Press.

Giddens & Pierson, 2002: Giddens, A. og Pierson, C. "Samtaler med Anthony Giddens: At forstå moderniteten". Hans Reitzels Forlag. København.

Hansen og Simonsen, 2004: Hansen, F. og Simonsen, K. "Geografiens videnskabsteori – en introducerende diskussion". Roskilde Universitetsforlag. Frederiksberg.

Halkier, 1999: Halkier, B. "Miljø til daglig brug? Forbrugeres erfaringer med miljøhensyn i hverdagen". Forlaget Sociologi. Frederiksberg

Halkier, 2001: Halkier, B. "Kan pragmatisme være analytisk?". Fra antologien "Kvalitative metoder- fra metateori til markarbejde" redigeret af Pedersen, K. B. og Nielsen, L. D. Roskilde Universitetsforlag. Frederiksberg

Hussain, 2004: Hussain, M. "Magtudredningen og holdninger til "de fremmede – en kritisk kommentar". Dansk Sociologi nr. 1/15, 2004.

<http://rauli.cbs.dk/index.php/dansksociologi/article/viewFile/231/557>

- Kaspersen, 2001:** Kaspersen, L. B. "Anthony Giddens – introduktion til en samfundsteoretiker". 2. Udgave. Hans Reitzels Forlag. København
- Kvale, 2002:** Kvale, S. "Interview – en introduktion til det kvalitative forskningsinterview". Hans Reitzels Forlag. København
- OECD, 2002:** "Towards Sustainable Household Consumption? Trends and Policies in OECD countries". OECD Publication Services. Paris
- Læssøe, 2000:** Læssøe, J. "Folkelig deltagelse i bæredygtig udvikling – erfaringer fra det sidste årti og udfordringer for det kommende" artikelbidrag i Holten-Andersen, J. Pedersen, N. T., Stensen Christensen, H. og Sanni, M. (red.) "Dansk naturpolitik – i et bæredygtigheds perspektiv" Temarapport nr. 1 2000 Naturrådet.
- Læssøe 2000b:** Læssøe, J. "Forsk i livsstil", bidrag til antologien "Energi og Livsstil". Gundelach, Peter og Susanne Kuehn (red.). Sociologisk Institut
- Scott, 2009:** Scott, S. "Making sense of Everyday Life" Polity Press. UK.
- Thøgersen, 1995:** Thøgersen, J. "Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen" Nr. 1 1995. "Forbrugeradfærdsundersøgelse med miljømæssigt sigte – erfaringer og perspektiver". Miljøstyrelsen
- Thøgersen, 1999:** Thøgersen, J. "Making ends meet. A synthesis of research on consumer behaviour and the environment", Working Paper 99-1. Department of Business. Faculty of Business Administration. Aarhus School of Business
- Thøgersen, 2007:** Thøgersen, J. "The motivational roots of norms for environmentally responsible behaviour". Aarhus School of Business, University of Aarhus Department of Marketing and Statistics. Aarhus.
- UM, 2003:** "Beretning om Verdenstopmødet om bæredygtig udvikling", Udenrigsministeriet
- UM, 2006:**
<http://www.um.dk/da/menu/Udenrigspolitik/GlobaleEmner/MiljoeOgUdvikling/JohannesburgTopmoeedet/>
- Uregina, 2000:**
<http://uregina.ca/~gingrich/f300.htm>.
- Watzlawick et al., 1974:** Watzlawick, P., Weakland, J. H. & Fisch, R. "Change – Principles of Problem Formation and Problem Resolution". Mental Research Institute, Palo Alto. W.W. Norton & Company, Inc. USA.
- Wenøe, 2003:** Wenøe, M. "Holdning uden handling – en undersøgelse af barrierer for miljøvenlig handlen i hverdagen": Speciale i Geografi og Teksam. Roskilde Universitetscenter,
- Wilken, 2006:** Wilken, L. "Pierre Bourdieu". Roskilde Universitetsforlag. Frederiksberg.